

Szigeti veszedelem: fikció, valóság és a halál pedagógiája

Zrínyi Miklós eposzának történeti hűségét mindig magasra értékelte a szakirodalom. Volt, aki szerint túl magasra is. Thúry József, a kiváló turkológus, aki alapvető tanulmányban vizsgálta a *Szigeti veszedelem* történeti forrásokhoz való viszonyát,¹ arra hajlott, hogy terminus értéket tulajdonítson a Zrínyi által következetesen alkalmazott „história” kategóriának. Következtetése szerint a históriához kevert fabulák kisebb súlyt képviselnek, mint a hitelességre törekvés, ezért az eposz elsősorban politikai szándéka, „tendentiája” felől értelmezendő, s csak másodsorban mint irodalmi alkotás. Király Erzsébet, az epikus konvenciók felől közelítve a kérdéshez, e nézetet határozottan vitatkozott, s Tasso Jeruzsálem-eposza, valamint az arról folytatott későbbi poétikai viták összefüggésében helyezte el Zrínyi munkáját – azaz a hangsúlyt ismét a költészetre vetette.²

A következőkben e polemikus hevületben fogant álláspontok szintézisét kíséreltem meg, egyszerre téve mérlegre a Zrínyi által ismert történetírás-elméleti (*ars historica*) megfontolásokat és a poétikai kontextust, amelyet a maga számára mérvadónak tekinthetett. Írásom második részében az eposz egyik rétegének, a „fél-fiktív” elbeszélésszálnak az elemzésével szemléltetem, hol látta Zrínyi a határt (átjárhatónak) a tények rögzítése és a Thúry szerinti „tendentiosus”, vagyis politikai célra tartó szerzői szándék érvényesítése között.

Zrínyi Péter, a maga *Sirenájának* ajánlásában, így írja le bátyja munkamódszerét: „[...] virrasztó munkával és szorgos figyelemmel sokféle magyar, latin és olasz króni-

¹ Thúry József, A Zrínyiász. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1894) 129–149, 257–298, 385–411. Thúry szó szerint értelmezte a szerzői útmutatást: „Fabulákkal kevertem az históriát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megismerheti egyyiket az másiktul.” (Az olvasónak. In: *Zrínyi Miklós összes művei*. I. *Költői művek*. S. a. r. Klaniczay Tibor, Budapest, 1958, 9.) Mint írja: „Az imént idézett szavakban maga a szerző adja kezünkbe a kulcsot nagy alkotása megértéséhez. S ha megláttuk volna azt, ami vastag betűkkel bele van írva, azzal kellett volna kezdenünk a *Zrínyiász* tanulmányozását, hogy a költő korabeli történetírás segélyével igyekeztünk volna felismerni: mennyi és milyen természetű benne a historicum – mely eljárás egyszersmind a fabulák, azaz a költői részletek fölismérésére is rávezetett volna bennünket.” (Uo., 134.) – Más kérdés, hogy Zrínyi tömör szövege nem fejtheti ki azt a gazdag és árnyalt rendszert, amelyben tény, fikció és igazság viszonyáról gondolkodott. (S természetesen, mint éppen a jelen kötet írásai, valamint a Zrínyi-emlékév során publikált egyéb friss kutatási eredmények bizonyítják, Thúry óta a történeti tényanyag – de legalább a forrásanyag – ismerete is megnövekedett, amivel ismét szembesíteni lehet és kell a *Szigeti veszedelmet*. A teljes ma elérhető forráskör kapcsán tárgyalják a szigeti ostrom befejezésének körülményeit: Fodor Pál – Varga Szabolcs, Zrínyi Miklós és Szulejmán halála. *Történelmi Szemle* 58: 2 (2016) 181–201.)

² Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*. (Humanizmus és Reformáció, 16.) Budapest, 1989, 98–101.

kából ezt a históriát kiszedegette és kiváló elméjével, sok példával és tanulssággal fel-
 ékesítve magyarul összeállította és megírta”.³

Krónikákból história: ez a *Szigeti veszedelem*, legalábbis írójának legközelebbi ismerője, fordítója és alkotótársa, saját testvére szerint. A terminusok ismertek, és a humanista elméletírók tudatosan alkalmazták őket az időrend alapján haladó, a tényekhez ragaszkodó emlékhagyás, a *krónika*, illetve a retorikai feldolgozáson átesett, fiktív beszédekkel és kitérőkkel (epizódokkal, jellemrajzokkal, leírásokkal felékesített), vagyis értelmező mozzanatokkal („példákat és tanulságokat” tartalmazó) történeti elbeszélés, a *história* megkülönböztetésére.⁴ Merész feltevés volna azonban úgy vélni, hogy a horvát eposzt író Zrínyi Péter ebben a műfaji lépcsőzetességben gondolkodott. Az ő szóhasználatában a „hištoria” semmiképpen sem a humanista *historia* terminus megfelelője. Nem mintha ezt a jelentést nem ismerte volna,⁵ hanem mert a krónikák, amelyeket e néven emleget, jórészt maguk is ilyen retorikus kidolgozottságú históriák voltak. Lássunk egy példát. Az *Obsidio Sigetthana* második énekében (58. str.), a gyulai várat „hitre” megadó és életét török fogságban végző Kerecsényi Lászlót kárhoztatva (nem kellett volna hinnie a török ígéréteinek a szabad elvonulásról) írja:

Prošti vsakojake bar ti hištorigje,
 vse grčke kronike nove i starije:
 čim već da obeća Turak marlivije,
 tim mu obićaće nestanovitije.⁶

Félreérthetetlen, hogy Zrínyi Péter itt a 'krónikát' és a 'históriát' szinonimaként használja – már a *Szigeti veszedelem* első, kéziratban hagyott és befejezetlenül maradt fordításkísérletében is.⁷ A *Sirena*-kötet nyomtatott verziójában még ki is egészíti a listát:

³ „... koji skoznovitim trudem i marljivom pomnožom iz vnoгих kronik, tuliko vugarskih, dijačkih, kuliko latinskih, izibranom svojom pametjom na vugarski jezik istu hištorigju, vnoгimi odičenu peldami i nauki spravil je i popisal.” Petar Zrinski, *Adrijanskog mora sirena*. Prir. Tomo Matić. (Stari pisci hrvatski, 32.) Zagreb, 1957, 19. Csuka Zoltán fordítása, in: Lőkös István (vál., szerk.), *Horvát irodalmi antológia*. Budapest, 2004, 108.

⁴ Alapvető összegzés: Donald R. Kelley, *Humanism and History*. In: Albert Rabil, Jr. (ed.), *Renaissance humanism. Foundations, Forms, and Legacy*, 3. *Humanism and the Disciplines*. 236–270. Magyar vonatkozások: Sándor Bene, 'The 'ars historica' debate in Hungary and Transylvania. In: Hausner Gábor (szerk.), *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005, 75–90.

⁵ Ismeri azt a Zrínyi környezetében dolgozó, vele feltehetően személyes kapcsolatban is álló szótáríró, a pálos Ivan Belostenec is, aki a 'hištoria' első jelentéseként az elbeszélést (*povedanye, szpovidanye*) adja meg, a 'kronika' alatt pedig évkönyv típusú feljegyzést (*pripechenya letna, izpiszanye letneh prigod*) ért. Joannes Bellosztenecz, *Gazophylacium II. Gazophylacium Illyrico-Latinum*. Zagrabiae, 1740 [repr. 1972], 122, 186. A Zrínyiek „ozalji köréhez” fűződő kapcsolatáról: Josip Vončina, *Ozaljski jezično-knjževni krug*. In: Uő, *Jezičnopovijesne rasprave*. Zagreb, 1979, 197–212.

⁶ „Forgass csak át mindenféle históriát, / az összes görög krónikát, újakat és régebbieket: / minél állhatatosabban ígér neked a török valamit, / annál megbízhatatlanabbak az ígéretei.” Zrinski, *Adrijanskog mora Sirena*, 322.

⁷ Az eposz első verziójának fordítása a VIII. ének közepéig maradt fenn (vagy addig készült el); a kéziratban az eposz latin címet visel (*Obsidio Sigetthana carmen heroicum Croaticum*), a nyomtatásban horvátot (*Obsida sigečka*). Tomo Matić kiadása mindkét változatot közli. Az eltérésekről újabb: Bene Sándor, Szirének a térképen (Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza). In: Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József (szerk.), *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katoná, államférfi Zrínyi Miklósról*. Budapest, 2017 (megjelenés alatt).

Prošti vsakojačke svita hištorije,
nastojanja srbske i pisma Širije,
latinske, dijačke slova vse meštrije
i kronike grčke nove i starije.
Čim turačke vere vidiš marlivije,
tim su već nevere nestanovitije.⁸ (Os II. 58.)

Itt a 'hištorija' kifejezés jelentésbokrába, a görög krónikák mellé, bekerülnek a régi hosszúsoros szerb bugarsticák és az újabb (tízes sorokban írott, de amazoknál terjedelmesebb) történeti népelemek, valamint a latin és olasz irodalmi művek is (nem specifikálva, hogy történeti vagy műepikai alkotásokról van szó). Lényegében tehát minden „história” a fiatalabb Zrínyi-fivér számára, ami – felfogása szerint igaz, de legalábbis nagyjából igaz elemekből épülő – történetet, történeti eseményt beszél el. Ez – bármennyire is épít Zrínyi Péter a délszláv népi epikára – a régi magyar históriás ének szinkretikus fogalomhasználatát idézi. A különböző „históriák” szerzői ugyan büszkén elválasztják a „lőtt dolog”, a tulajdonképpeni „história” elbeszélését a mesétől, a költött fiktív elem, a „fabula” rétegétől, ám azután a gyakorlatban szétszálazhatatlannul keverik a kettőt, s legfeljebb az arányokban mutathatók ki eltérések a különböző műfaji változatok (bibliai história, krónikás ének, tudósító ének, széphistória) között.⁹ A kérdés az, hogy a forrásmű, a *Szigeti veszedelem* szerzője, Zrínyi Miklós is ugyanebben a keretben gondolkodott-e. A szóhasználat, a terminusok azonossága ennek bizonyítására kevés: mivel ugyanazon kifejezéseken érthetett mást is, feltételezhető nála akár az archaikus fogalmi készlet megtartása, akár annak kortárs elméleti irodalmon alapuló reflektáltsága – s következetességre sem kötelezően számíthatunk.

Nézzük példaként a fogalomhasználat ingadozására az imént idézett strófa eredetijét a *Szigeti veszedelemből* (II. 58):

Forgasd föl az egész magyar historiát:
De még az régít is, az görög chronikát,
Meglátod, hogy török ollyat nem fogadhat,
Az kit ű tenéked örömet megáll s tart.

Miklós láthatóan (s öccsével megegyezően) rokon értelmű szavaknak tekinti a 'históriát' és a 'krónikát'; az idézett helyen mindkettő egyaránt „történeti mű” jelenetésben áll. „Magyar historia” alatt, mint azt részletes forráskutatás mutatta ki, ebben a konkrét esetben Bonfini dekádjai, Zsámboky azokhoz írott kiegészítései és Istvánffy Miklós történeti műve értendők,¹⁰ a „görög chronika” pedig minden bizonnyal

⁸ „Forgasd át az összes világtörténeteket, / a szerb verseket és a hosszabb énekeket, / a mindenféle olasz és latin írásokat, / s az újabb és régiebb görög krónikákat. // Minél szorgalmasabban hiteget a török, / annál állhatatlanabbak a hitetlen ígéretei.” Obsida sigecka II, 58–59. In: Zrínski, *Adrijanskog mora Sirena*, 58.

⁹ A klasszikus tanulmány (Pirnát Antal, *Fabula és história. Irodalomtörténeti Közlemények* 88 [1984] 137–149) fikció / valóság megkülönböztetését árnyaltabban értelmezik Orlovsky Géza, *A tudósító ének műfaja*. In: Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), *A kezdetektől 1800-ig. (A magyar irodalom története)*, 1). Budapest, 2007, 274–285; valamint Vadai István, *A históriás ének*, uo., 310–322.

¹⁰ Hausner Gábor – Klaniczay Tibor – Kovács Sándor Iván – Monok István – Orlovsky Géza (szerk.), *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. (Zrínyi-könyvtár, IV.) Budapest, 1991, 163 (113. sz., a *Rerum Ungaricarum decades* 1606-i hannoveri kiadása; zágrábi jelzet: BZ 264); *Bibliotheca Zriniana*, 166 (115. sz., a *Historiarum de rebus Ungaricis* 1622-i kölni kiadása; zágrábi jelzet: BZ 366).

Johannes Leunclavius török krónikakompozíciójának egyik gyakran idézett, a törökök csalárdságát minduntalan hangsúlyozó forrására céloz.¹¹ Továbbá (szintén öccséhez hasonlóan): a versben írott történetet is „krónikának”, illetve „históriának” nevezi, s nem különbözteti meg markánsan a prózai, akár tudós humanista eljárással készült kompozícióktól. Egy tekintetben persze jelentősen eltér Pétertől. A horvát eposz többes száma („mindenféle históriák”, az „összes krónikák”) egyértelműen a történelemről szóló elbeszélésekre utal. Miklós egyes száma (*historia, chronika*) viszont nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon reflektált homonímiáról van-e szó (abban az értelemben, hogy a históriát tudatosan és egyidejűleg vonatkoztatja a megtörtént dologra, a történelemre és az arról szóló elbeszélésre is), vagy a hétköznapi szóhasználatot követő, reflektálatlan kontaminációról. Ám akár így, akár úgy érti, e tekintetben a *Szigeti veszedelem* fogalomhasználata archaikus, a hagyományhoz igazodik.

Másfelől a magyar eposzban szembeötlő a „história” kifejezésnek egy ettől eltérő alkalmazása is. Számos esetben félreérthetetlenül a cselekményt, pontosabban az epikus elbeszélés főcselekményét, a heroikus szálát jelöli vele a költő,¹² s gondosan megkülönbözteti tőle részint a Zrínyi Péter által „példának” nevezett fiktív történeteket (mint például Delimán és Cumilla tragikusan végződött szerelmét, Juranics és Radivoj hősi önfeláldozását, Farkasics Péter temetését stb.), Arany János szavával¹³ a „közbeszótt szép epizódok”-at, részint pedig az elbeszélést gyakran megszakító szerzői kommentárokat, a lírai vagy elmélkedő reflexiókat (Zrínyi Péternél ezek voltak a „tanulások”). Az előbbieket felismerését az epikus hagyományban, a klasszikusokban (főként Vergiliusban és Ovidiusban) tájékozott olvasók előismereteire bízta, az utóbbiak határait viszont *expressis verbis* is világosan kijelöli minden alkalommal, amikor visszatér a főcselekményhez. „De talán historiánkbul mi kiléptünk” (IV. 10: 1); „Hová ragadtattam én könnyű pennámtul?” (IX. 1: 1); „Mert messzi elmentem historiám mellett, / Esmég elől kell kezdenem szövésemet” (XIV. 12: 3–4) – íme a legismeretebb példák.¹⁴ Ennyiben tehát a *Szigeti veszedelem* fogalomhasználata modern, poétikailag (ma úgy mondanánk: narratológiai) tudatos, a korabeli magyar tradíciótól elkanyarodó.

A végső kérdés persze az lesz, milyen mértékben tekintette Zrínyi ezt a bizonyos „főcselekményt” történetileg is hitelesnek. A hitelesség milyen fokát tulajdoní-

¹¹ Zrínyi könyvtárában ma is megvan a humanista Johann Löwenklau rövidebb, török forrásokból építkező munkája (Joannes Leunclavius, *Annales sultanorum Othomanidarum*. Francofurdi, 1596⁽²⁾; vö. Klaniczay Tibor [szerk.], *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. [Zrínyi-Könyvtár, 4.] Budapest, 1991, 181 [133. sz.]). Több mint valószínű azonban, hogy keze ügyében tartotta a másik, bővebb krónikakompozíciót, a *Historiae Musulmanae Turcorum librit* is (első kiadása: Frankfurt, 1591). A saját forrásait egymással ellenőrző, folyamatosan összevető Löwenklaunál olvashatta, hogy létezik egy törökből görögre fordított történeti kommentár, amely „tartalmazza mindazon ravaszkodást és hitszegést, melyeknek hála az Oszmán-ház nagyra nőtt” – a *Historia* szinte formulaszerűen ismétli mindig ugyanezt a bevezetést, amikor ennek a forrásának adja át a szót. Feltevésem szerint a „görög chronika” utalás erre vonatkozik. A Löwenklau-kompozíciók rétegeiről újabban: Ács Pál, „Pro Turcis” és „contra Turcos”. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában. In: Bubryák Orsolya (szerk.), *„Ez világ, mint egy kert”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest, 2010, 79–94. A források részletes bemutatását, elemzését lásd Bene Sándor, Szulejmán szultán halála a Zrínyi-eposzokban (Történeti poétikai megközelítés). Kézirat, szerkesztés alatt az *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) évfolyamában.

¹² Vö. Király, *Tasso és Zrínyi*, 101–102.

¹³ Arany János, A magyar irodalom története rövid kivonatban. In: Uő, *Tanulmányok és kritikák*. I. Szerk. S. Varga Pál. (Csokonai Könyvtár. Források, 4.) Debrecen, 2012⁽²⁾, 41.

totta neki? Ennyire azonban még nem érdemes előresietni. A *Syrena*-kötet közismert, az olvasóhoz forduló előszava egyetlen költői tömörségű gondolatfutamon belül vilantja fel a 'história'-terminus különböző jelentésárnyalatait. Lássuk mindenekelőtt részletesen, kibontható-e belőle valamiféle rendszer, amelyben feloldódik az imént vázolt ellentmondás.

- (1) Fabulákkal kevertem az historiát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul. (2) Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki historiát ír, elhiszi szómat. (3) Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát: horvát és olasz cronikából tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják. (4) Hogy Istváni és Sambucus másképp írja, oka az, hogy nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolognak historia-folyását. (5) Akarmint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos.¹⁵

Amit első olvasásra megállapíthatott bármely képzetesebb korabeli olvasó: a gondolatmenet retorikailag szabálytalanul halad, a diszpozíciótól (1) az elokúción (2) át az invenció (3–4–5) felé. Az első mondat a szerkesztésről beszél, s ennek kapcsán a 'história' köznap (történeti igazság) jelentését állítja szembe a 'fabula' szintén közkeletű ('kitalált cselekményelem', 'fikció') jelentésével. A második mondat a költőileg felékesített, tudatos stílustörekvéseket hordozó és imitációs játékeret teremtő 'elbeszélés', 'epikus főcselekmény' értelmében használja a 'história' fogalmát. Ez az a szint, amelyről Zrínyi Péter kijelenti: ide nem (ide sem) követte bátyját. Ő csak fordított, tolmácsolt, önálló imitációs és stílustörekvései nem voltak. (Ami ugyan nem igaz, de azért idézzük a tételt: „[...] arra sem törekszem, hogy mint vele egyenrangú, kövessem a költők törekvését, hanem művem csupán az ő nyomába igazítom és abban irányítom”¹⁶ – vagyis a „kiszedegetés” [invenció] és az „összeállítás” [diszpozíció] eredetiségéről való lemondás után az elokúcióban is csak nyomkövetőnek minősíti magát.) A sokat tárgyalt harmadik mondat referenciája nemrégiben új szemszögből tárult fel. A Zrínyi által emlegetett források ugyanis (a „horvát és olasz cronika”) nem a szigetvári ostrom, hanem az azzal párhuzamba állított első rigómezei csata (1389) kapcsán beszéltek el a szultán halálát, hasonlóan a szintén a történeti szakirodalom (a görög Laonikosz Kalkhokondülasz és a török Szeád-eddin) nyomán megidézett oszmán szájhagyományhoz. Többféle változatban adták elő ugyanazt a történetet, Lázár szerb fejedelem vértanúhalálát és megdicsőülését, valamint Miloš Obilić hőstettét, I. Murád szultán megölését.¹⁷ Zrínyi a két alakot (Lázárt és Obilićet) összeolvasztotta

¹⁴ Külön nagy tanulmányban vizsgálta őket Kovács Sándor Iván, „Ha mit az én magyar verseim tehetnek”. A személyesség és az elbeszélő megszólalásai Zrínyi eposzában. *Irodalomtörténet* (1998) 181–209. (Újra-közölve, némileg átdolgozva: Uő, *Az író Zrínyi Miklós*. Budapest, 2006, 218–251.)

¹⁵ Zrínyi Miklós, *Költői művek*. S. a. r. Klaniczay Tibor. (Zrínyi Miklós összes művei, 1.) Budapest, 1958, 9–10.

¹⁶ P. Zrínski, *Adrijanskog mora sirena*, 19; *Horvát irodalmi antológia*, 108.

¹⁷ A délszláv emlékganyagról: Miodrag Popović, *Vidovan i časní krst. Ogled iz književne arheologije*. (Biblioteka XX vek.) Beograd, 2007⁽⁴⁾. Magyar szempontból: Dávid András, A délszláv rigómezei énekhagyomány magyar vonatkozásairól. *Hungarológiai közlemények* 21 (1990) 539–548.

saját dédapjában, s innen vette eposzának alapeszméjét, az apoteózisban részesülő mártírközösség, illetve a legyőzve is győzelmet arató (*victus victor*) vértanú-vezér motívumát is.¹⁸ A történelem szövetének hiányos vagy a maguk esetlegességében partikuláris elemeit tehát (jelen esetben Szulejmán „hasa folyásából” bekövetkezett halálát)¹⁹ történeti anyagból foltozta ki a szerző, hogy megfeleljen az egyetemesen érvényesnek, az „országos dolognak”, azaz: analógiával dolgozott.

Innen kell tovább haladni a kutatással a negyedik és ötödik mondat kontextusának (s így pontosabb jelentésének) megrajzolása felé. Nyilvánvaló, hogy végső soron Arisztotelész *Poétikájának* distinkciója keresendő a „magános való dolog” és az „országos dolognak historia-folyása” között, az egyedi igazság megörökítésével foglalkozó történetírás, illetve az egyetemesebb jelentés feltárásában érdekelt, s ezért filozofikusabb költészet között. Tekintettel azonban arra, hogy a korabeli epikával kapcsolatos viták éppenséggel az arisztotelészi tézis értelmezése körül forogtak, hiba volna rögtön a végső instanciáig ugrani, s beérni a ’partikuláris *vs* univerzális’ közhelyszerű megkülönböztetésével. Zrínyi elképzeléséről akkor nyerünk pontos képet, ha megtaláljuk azt a közvetlen forrást vagy forráscsoportot, amelyből dolgozott. Ha az előszó egyetlen kifejezése („a törökök maguk is így beszélnek”) mögött egészen Laonikosz Kalkhokondülaszig vezető historiográfiai hagyomány táruult fel, jó okunk van a poétikai oldalon is némi előolvasottságot feltételezni a szerzőről. Olyan forrást keresünk tehát, amely nemcsak az imént idézett zárógondolatok kapcsán szolgálhatott számára vezérfonalul, hanem egyszerre tartalmazta a *Syrena*-bevezető minden lényeges narratológiai állítását. Az állításokból nincs sok, érdemes újra felidézni őket, a Zrínyi által nekik tulajdonított értelemben.

(1) Fabula és história keverése: a cél egy szétszedhető-összerakható szerkezet alkotása, amelyben a fiktív összetevő bármikor leválasztható a reálisról (aki olvasta „Homerust” és „Virgiliust”, képes lesz „megismerni”, azaz elválasztani egyiket a másiktól).

(2) Az idegen szavak keverése az elbeszélés alapnyelvéhez: a cél – természetesen az alapnyelv hiányosságainak pótlásán túl („szegény az magyar nyelv”) – a gyönyörködés („szebbnek is gondoltam úgy”).

(3) Az idők keverése, azaz más, korábbi vagy későbbi korból az elbeszélte esemény idejébe vont cselekményelem, jelen esetben a rigómezei tragédia megidézése Szigetvár kapcsán: a tudatos anakronizmus célja az esetleges, egyedi, véletlenszerű történeti „igazság” magasabb szempontú értelmezése.

(4) A fenti eljárás igazolása: a kimenetel azonossága („akarmint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos”). Az eposzi cselekmény végeredményének egyeznie kell a történeti valósággal, legalábbis az erről tanúskodó krónikákkal és köztudattal, csak az oda vezető út rajzolásában élhet anakronizmussal, részleges vagy teljes fikció-

¹⁸ A kérdés részletes kifejtése, szakirodalommal: Bene Sándor, Szulejmán szultán halála a Zrínyi-eposzokban. Szerkesztés alatt az *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) évfolyamában. A *victor victus*-gondolat természetesen a nyugati hagyományban is megtalálható, a Zrínyi Györgyhöz köthető wittenbergi „Zrínyi-album”-ban is felbukkan, lásd Szörényi László, *A Szigeti veszedelem az európai hősköltemény történeti szövegösszefüggésében*. In: Csórsz Rumen István (szerk.), *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2010, 373–380.

¹⁹ Benits Péter (s. a. r.), *Istvánffy Miklós magyarok viselt dolgaírói történetiája Tállyai Pál fordításában, I/2 (13–24. könyv)*. Budapest, 2003, 421.

val a költő. A cél ez esetben (s egyszersemind a végső cél, minden invenció, diszpozíció és elokúció fogás tétje): a költészet történeti hitelének, igazságértékének fokozása.

Az eddigi kutatás hiányossága, hogy csak a Zrínyi-könyvtár poétikai anyagára hagyatkozott, s ott is főként arra, ami fennmaradt, vagy legalább az 1662-es katalógus alapján tudható róla, hogy valamikor bizonyosan megvolt Csáktornán.²⁰ Nem vette figyelembe a történeti munkák historiográfielméleti fejtegetéseit, és kevéssé számolt az életszerűség elemi szempontjaival. Arra célzok, hogy amint Zrínyi könyvtárából (de még a katalógusból is) hiányzik a *Szigeti veszedelem* bizonyítottan legfőbb imitációs forrása, Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*e, úgy kevéssé valószínű, hogy valaki, aki az eposzt sorról sorra tanulmányozza s versengve utánozza, az eposz szerzőjének közismert, közkézen forgó poétikai írásait ne szerezte volna be.²¹ Hasonlóképpen: az is életszerűtlen feltételezés, hogy a Tasso költészetéről folytatott későbbi elméleti viták kiváló ismerőjeként Zrínyi ne próbálta volna megismerni a szerző által „megreformált” eposzt, a *Liberata* véglegesnek tekintett változatát, a *Gerusalemme conquistatát* – amelyből szintén fontos következtetéseket vonhatott le saját munkájára nézve.²²

A Szigeti veszedelem és Tasso költészetelméleti írásai

A korábbi kutatás általánosságban már fölvetette Tasso elméleti írásainak lehetséges hatását Zrínyire,²³ döntően újat nem mondok tehát, amikor azt állítom, hogy a *Szigeti veszedelem* legfontosabb poétikai forrásai e művek lehettek. Viszont: pontosítani igyekszem a feltételezést. A *Syrena*-kötet bevezetőjének gondolatai nem pusztán általánosságban rokoníthatók Tasso értekezéseivel (konkrétan: a még padovai tanulmányai idején készült *Discorsi dell' arte poeticával* [1562 k.] és ennek évtizedekkel későbbi, már a *Conquistata* munkálatai közben írott bővített változatával, a *Discorsi del poema eroicóval* [1587–94]), hanem konkrétan is visszavezethetők azok adott helyeire és megfogalmazásaira. Első lépésként érdemes felfigyelni rá: a keverés (*mischiare / mescolare*),

²⁰ Király Erzsébet (*Tasso és Zrínyi*, 64–66) öt ilyen sorol fel (Daniello Bartoli Sperone Speroni, Girolamo Vida, Traiano Boccalini és Giambattista Marino műveit). Későbbi elemzésében ugyan hasznosítja Tasso két poétikai értekezését, azonban ezek konkrét forrásösszefüggései helyett (olykor azokkal elkeverten) Tasso-apológéták és Tasso-kritikusok későbbi munkáinak párhuzamait gyűjti össze. Következtetéseim eltérnek az övétől; a továbbiakban akkor utalok rá, ha valamely konkrét helyen egyezik gondolatmenetünk. A Tasso-értekezésekről összefoglalóan is írt: Király Erzsébet, Torquato Tasso és eposza. In: Torquato Tasso, *A megszabadított Jeruzsálem*. Ford. Hárs Ernő. Budapest, 1995, 505–508.

²¹ A könyvtár állományában fennmaradt *Liberata*-kiadás (*Il Goffredo, ovvero Gerusalemme liberata*, h. n. 1652) később jelent meg, mint a *Syrena*-kötet (vö. *A Bibliotheca Zriniana*, 415 [kat. 622. sz.]). Zrínyi nyilvánvalóan nem ezt használta a *Szigeti veszedelem* írása idején; feltehetően még az 1662-es katalógus összeállításánál is később szerezte be. Lásd Kovács Sándor Iván, Kísérlet Zrínyi Tasso-köteteinek meghatározására. In: Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván, „Adria tengernek fönnforgó hajjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Budapest, 1983, 48–58. Az értekezések közül a korábbi együtt adták ki a *Liberata* körüli vitákat dokumentáló poétikai levelekkel (*Discorsi dell'arte poetica [...] il primo libro delle lettere*. Venetia, 1587); a későbbi önállóan jelent meg (*Discorsi del poema heroico*. Napoli, 1594). Zrínyi elvileg hozzáférhetett még a *Liberata* védelmére írott értekezéshez is (*Apologia in difesa della sua Gerusalemme liberata*. Ferrara, 1586), bár ennek konkrét nyomát egyelőre nem találtam a szövegekben.

²² A *Gerusalemme conquistata* először 1593-ban, a költő halála (1594) előtt nem sokkal jelent meg, amelyet a következő század első felében még négy további kiadás (1594, 1596, 1603, 1642) is követett.

²³ Sik Sándor, Zrínyi Miklós. Budapest, é. n., 50–51; Szörényi László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. In: Uő, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest, 1993, 15–24; itt: 17.

az idegen elemek összeillesztése (*accoppiare*) minden szinten visszatér a gondolataiban – akárcsak Zrínyi előszavában.

A fenti négy pont sorrendjében haladva vetem össze a két értekezés megfelelő pontjait:

(1) Fabula és história keverése, Homérosz és Vergilius példája

<i>Discorsi dell'arte poetica, 2.</i>	<i>Discorsi del poema eroico, 3.</i>
... il poeta ... tutti i successi ... che meglio in un altro modo potessero essere avvenuti, senza rispetto alcuno di vero o di istoria a sua voglia muti e rimuti, e riduca gli accidenti delle cose a quel modo ch'egli giudica migliore, co 'l vero alterato il tutto finto accompagnando. Questo precetto molto bene seppe porre in opra il divino Virgilio, perochè, così ne gli errori d'Enea come nelle guerre passate fra lui e Latino, andò dietro non a quello che vero credette, ma a quello che migliore e più eccellente giudicò [...] Perochè questo è un torre a fatto alla poesia quella autorità che dall'istoria le viene; dalla qual ragione mossi, concludemmo dover l'argomento dell'epico sovra qualche istoria esser fondato. ²⁴	... il poeta ... tutti i successi ... che meglio in un altro modo potessero essere avvenuti, senza rispetto alcuno di vero o d'istoria a sua voglia muti e rimuti, ordini e riordini, e riduca gli accidenti de le cose a quel modo ch'egli giudica migliore, mescolando il vero co 'l finto, ma in guisa che 'l vero sia fondamento de la favola [...] Questo esempio ci diede Omero, il quale ci ammaestra con la favola e con l'istoria [...] che i poeti interpongono la falsità ne le cose vere e le favole ne le vere contemplazioni [...] che 'l fingere tutte le cose non convenga, né paresse ad Omero conveniente. Virgilio ancora ne gli errori d'Enea e ne la guerra fatta fra lui e Latino non scrisse solamente le cose che vere estimò, ma quelle che giudicò migliori e più eccelenti [...] Da la qual ragione mosso, io concludi che l'argomento de l'epopeia dovea esser fondato sovra qualche istoria o sovra qualche verità. ²⁵

²⁴ Torquato Tasso, *Discorsi dell' arte poetica*, disc. 2. In: Uő, *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico*, a cura di Luigi Poma. Bari, 1964, 17–18. (A következőkben csak az egyes művek címével és a kiadás lapszámaival hivatkozom.) „... a költő [...] mindazokat az eseményeket [...] amelyeknek más módon jobb lett volna történniük, tetszése szerint változtassa meg újra és újra, az igazságra vagy a történeti hagyományra való tekintet nélkül, és a dolgok járulékos elemeit alakítsa úgy, ahogy a legjobbnak véli, a teljesen kitaláltat az elváltoztatott igazzal kísérve. Ennek a kíváncságnak nagyon is jól meg tudott felelni az isteni Vergilius, ugyanis sem Aeneas bolyongásainál, sem az Aeneas és Latinus közötti háborúk esetében nem azt követte, amit igaznak hitt, hanem azt, amit ennél alkalmasabbnak és kitűnőbbnek gondolt. [...] A költészet szilárd támasza a történeti hagyományból származó tekintély, amely megfontolástól vezetve megállapítottuk: az epikus költő tárgyának valamely történeti forráson kell alapulnia.” Torquato Tasso, *Értekezések a költészet művészetéről és különösképpen a hősköltésről*. Ford. Szegeci Eszter. Budapest, 1997, 30–32. (A fordításon néhány kisebb, a terminológia egységességétől indokolt változtatást tettem, mint a következő idézeteknél is. A *Discorsi del poema eroico* párhuzamos részleteit, nem lévén magyar kiadásuk, magam fordítottam.)

²⁵ *Discorsi del poema eroico* (disc. 3.), 117–118. „... a költő [...] mindazokat az eseményeket [...] amelyeknek más módon jobb lett volna történniük, tetszése szerint változtassa meg újra és újra, az igazságra vagy a történeti hagyományra való tekintet nélkül, és a dolgok járulékos elemeit alakítsa úgy, ahogy a legjobbnak véli, kitaláltat keverve az igazhoz, de oly módon, hogy a cselekmény alapja az igaz legyen. [...] Példát adott erre Homérosz, aki a mesével és a történeti hagyománnyal arra tanít [...] hogy a költők hamisat szönek az igaz dolgokba és kitaláltat az igaz elmélkedésbe [...] s hogy mindent csak kitalációra építeni nem célravezető, s Homérosz maga sem gondolta annak. Vergilius sem csak azt írta meg Aeneas bolyongásaiból és Latinus ellen viselt háborújából, amit igaznak vélt, hanem azt, amit ennél alkalmasabbnak és kitűnőbbnek gondolt. E megfontolástól vezetve arra jutottam, hogy az eposz tárgyának valamely történeti hagyományon vagy igazságon kell alapulnia.”

(2) Idegen (török, horvát, la tin) szavak „keverése” a „versekben”

<i>Discorsi dell'arte poetica, 3.</i>	<i>Discorsi del poema eroico</i>
Nasce il sublime e 'l peregrino nell'elocuzione dalle parole straniere, dalle traslate e da tutte quelle che proprie non saranno. Ma da questi stessi fonti ancora nasce l'oscurità, la quale tanto è da schivare quanto nell'eroico si ricerca, oltra la magnificenza, la chiarezza ancora. Però fa di mestieri di giudizio in accoppiare queste straniere con le proprie, sì che ne risulti un composto tutto chiaro, tutto sublime, niente oscuro, niente umile. ²⁶	Ma quella [sc. elocuzione] sarà grave, la quale userà vocaboli affatto peregrini. [...] I nomi dunque stranieri e i traslati e gli ornati e l'altre forme potranno fare il parlare non umile, ma sublime; e i propri il faranno chiaro e manifesto. Ma perché da una medesima cagione suol nascere l'oscurità e la grandezza e derivar quasi da un medesimo fonte, e da l'altro la umiltà e la chiarezza fa di mestieri di gran giudizio e di grand'arte in accoppiare le voci proprie con le straniere e con le trasportate e con l'altre in guisa che ne risulti un parlare tutto splendido e tutto sublime. ²⁷

(3) A szándékolt anakronizmus, különböző időkben történt események keverése

<i>Discorsi dell'arte poetica</i>	<i>Discorsi del poema eroico, 3.</i>
—	Egli in Didone confuse di tanto spazio l'ordine de' tempi con quella figura che da' Greci è detto anakhronismos o più tosto con quella licenza che fu prima di Platone e de' poeti greci ch'introdussero insieme a ragionare persone vissute in secoli differenti [...] e molto prima da' platonici scrittori, e da Platone medesimo, e da Xenofonte nel suo Ciro; e quantunque egli non fosse poeta, ma filosofo ed istorico, nondimeno, nell'avere risguardo a l'universale ed a l'idea, fu più somigliante a' poeti ch'a gli storici... ²⁸

²⁶ Discorsi dell'arte poetica (disc. 3.), 44. „A kifejezésmód emelkedettsége és szokatlansága az idegenszerűekből, az átvittekből és azokból a szavakból ered, amelyek nem közönségesek. Ám ugyanezekből a forrásokból homályosság is fakadhat, amelyet éppúgy kerülni kell, mint ahogy a heroikus stílus is megköveteli a nagyszerűsége túl a világosságot. Ezért jó ítélőképességet kíván, ha valaki ezeket az idegen szavakat úgy akarja a közönségesekkel összekapcsolni, hogy az eredmény teljesen tiszta és emelkedett legyen, minden homályosság és egyszerűség nélkül.” Tasso, *Ertekezések*, 65–66.

²⁷ Discorsi del poema eroico (disc. 3.), 117–118. „Az a beszéd mód lesz fenséges, amely teljesen idegenszerű szavakat használ. Az idegen eredetű és átvitt, illetve az ékes kifejezések egyéb formákkal együtt érik el, hogy a stílus ne alatt jár, hanem emelkedett legyen; a sajátjaink pedig világossá és egyértelművé tesszik azt. Ám mivel ugyanazon okból születik és mintegy azonos forrásból ered a homályosság mint a fenségesség, míg egy másiktól az egyszerűség és a világosság, jó ítélőképességet és nagy művészetet kíván, ha valaki ezeket az idegen, átvitt és egyéb szavakat úgy akarja a közönségesekkel összekapcsolni, hogy ragyogó és emelkedett stílus szülessék belőle.”

²⁸ Uo., 118. „[Vergilius] keverte a helyet és az időrendet, azt az alakzatot használva, amelyet a görögök anakronizmusnak neveznek, vagy inkább azzal a szabadsággal élve, amelyet Platón és a görög költők vezettek be, amikor különböző korokban élt személyeket léptettek fel együtt [...] így tettek már jóval régebben a platonisták és Platón maga is, továbbá a Küroszban Xenophón – aki bármennyire is filozófus és történetíró volt, nem pedig költő, mégis, mivel inkább tekintett az egyetemesre és az ideára, jobban hasonlított a költőkre mint a történetírókra.”

(4) A végkimenetel azonosságának érve

<i>Discorsi dell'arte poetica, 2.</i>	<i>Discorsi del poema eroico, 3.</i>
Il divino Virgilio [...]mutò gli avvenimenti e l'ordine de' conflitti per accrescer la gloria d'Enea e chiuder con un fine più perfetto il suo nobilissimo poema. Alle quali sue finzioni fu molto favorevole l'antichità de' tempi. Ma non deve già la licenza de' poeti stendersi tanto oltre ch'ardisca di mutare totalmente l'ultimo fine delle imprese ch'egli prende a trattare, o pur alcuni di quelli avvenimenti principali e più noti che già nella notizia del mondo sono ricevuti per veri. Simile audacia mostrerebbe colui che Roma vinta e Cartagine vincitrice ci descrivesse... ²⁹	Virgilio [...]mutò gli avvenimenti e l'ordine de le battaglie per accrescer la gloria d'Enea e terminar con un fine più perfetto il suo nobilissimo poema. A queste finzioni fu molto favorevole l'antichità de' tempi; ma non dee peravventura la licenza de' poeti stendersi tanto oltre ch'ardisca di mutar l'ultimo fine de l'imprese ch'egli prende a trattare, o pur narrare al contrario di quello che sono avvenuti alcuni de gli avvenimenti principali e più noti che già sono ricevuti per veri ne la notizia del mondo. Simile audacia mostrerebbe colui che descrivesse Roma vinta e Cartagine vincitrice... ³⁰

Amint Zrínyinél is olvastuk: „akarmint volt, ott vezett Szulimán császár, az bizonyos”.³¹ Érdemes ezen a ponton közelebbről is követni Tasso érvelését. Ha eddig erősödött a gyanúnk, hogy Zrínyi előszava lényegében a Tasso-értekezéseket kivonatolja, akkor a következő helyek átfedései ezt bizonyossággá erősítik. Az iménti következtést megismételve³² Tasso terminológiai pontosítást eszközöl:

²⁹ Discorsi dell'arte poetica (disc. 2.), 17–18. „Az isteni Vergilius [...] megváltoztatta az eseményeket és az ütközetek sorrendjét, csak hogy Aeneas dicsőségét növelje, és hogy nemes eposzát tökéletesebb véggel zárhassa le. E változtatásoknak különösen kedvezett a történetek régisége. A költői szabadság azonban nem terjedhet ki addig, hogy teljes egészében meg merje változtatni az általa elbeszél hadi vállalkozások végső kimenetelét, vagy néhány olyan főbb és ismertebb eseményt, amelyet a közvélemény igaznak fogad el. Hasonló vakmerőséget árulna el, aki Rómát vesztesnek, Karthágót győztesnek ábrázolná...” Tasso, *Értekezések*, 31.

³⁰ Discorsi del poema eroico (disc. 3.), 110. „Az isteni Vergilius [...] megváltoztatta az eseményeket és az csaták sorrendjét, csak hogy Aeneas dicsőségét növelje, és hogy nemes eposzát tökéletesebb véggel fejezhesse be. E változtatásoknak különösen kedvezett az idők régisége. A költői szabadság azonban nem terjedhet ki addig, hogy teljes egészében meg merje változtatni az általa elbeszél hadi vállalkozások végső kimenetelét, vagy hogy a főbb és ismert eseményeket eltérően mesélje el attól ahogyan történtek és ahogyan igaznak fogadja el őket a köztudalom. Hasonló vakmerőséget árulna el, aki Rómát vesztesnek, Karthágót győztesnek ábrázolná...”

³¹ Az események „végső kimenetelének” történeti hiteléről Király Erzsébet is idézi Tasso megfogalmazását, *Tasso és Zrínyi*, 105–106.

³² „Lasci dunque il nostro epico l'origine ed il fine de l'impresa, ed alcune cose più illustri e ricevute per fama, ne la loro verità, o poco o nulla alterata; muti poi, se così gli pare, i mezzi e le circostanze, confonda i tempi e l'ordine de l'altre cose, ed in somma si dimostri più tosto artificioso poeta che verace storico...” Discorso del poema eroico (disc. 3.), 120.

<i>Discorsi dell'arte poetica, 2.</i>	<i>Discorsi del poema eroico, 3.</i>
Or, poi che avrà il poeta ridotto il vero e i particolari dell'istoria al verisimile e all'universale, ch'è proprio dell'arte sua, procuri che la favola (favola chiamo la forma del poema che definir si può testura o composizione degli avvenimenti), procuri, dico, che la favola ch'indi vuol formare sia intiera, o tutta che vogliam dire, sia di convenevol grandezza, e sia una. ³³	Poiché avrà il poeta ridotto il vero ed i particolari de l'istoria al verisimile ed a l'universale, che è proprio de l'arte sua, procuri che la favola (favola chiamo la forma del poema che definir si può testura, o composizione de gli avvenimenti o de le cose), procuri, dico, che la favola ch'indi vuol formare sia intiera, o tutta che vogliam dire, sia di convenevol grandezza, e sia una. ³⁴

Tasso itt egyértelműen a 'cselekmény' megfelelőjeként definiálja a 'favola' fogalmát. Ugyanakkor az előbb idézett részletben (1), mint láttuk, a 'favola' a Zrínyi által is használt „fabula” szinonímájaként kerül elő („i poeti interpongono la falsità ne le cose vere e le favole ne le vere contemplazioni”). A *Syrena*-előszóban megfigyelhető fogalmi következetlenség tehát (azaz, hogy az első mondat *fabulája* a második mondat *historiája*, illetve a másik oldalról: nem ugyanaz értődik az első mondat *historiája*, mint a másodiké alatt) nem Zrínyié, hanem Tassóé, aki már korai munkájában felülírja a tradicionális *favola* = *falso* megfelelést a *Poëtika terminus technicusával* (favola / fabula = cselekmény), s a distinkcióhoz a későbbiekben is ragaszkodik majd.³⁵ Mit tegyen azonban a „professiójára” büszke költő, ha valami a történeti valóságban éppen úgy játszódott le, ahogyan a magasabb igazságkritérium értelmében (a valószínűség és a szükségszerűség szerint) le kellett volna játszódnia? A kérdés ilyen fajta megfordítására³⁶ Tassónál Lucanus a példa:

³³ Discorsi dell'arte poetica (disc. 2.), 19. „Most, miután a költő átformálta a történet valóságát és egyedi eseteit a valószínűség és az általánosság jegyében, amint ez művészetének sajátossága, gondoskodjék arról, hogy a mese (mesének az eposz történéseinek szövedékeként vagy kompozíciójaként meghatározható formáját nevezem), tehát, mint mondtam, gondoskodjék arról, hogy a mese, amelyet ebből alkotni akar, legyen teljes és egész.” Tasso, *Értekezések*, 32–33.

³⁴ Discorsi del poema eroico (disc. 3.), 122. (A részlet teljességgel megegyezik a korábbi értekezés szövegével.)

³⁵ A 'favola' terminus értelmezését később egy Maurizio Cataneónak írott 1485-i poétikai levelében (Cesare Guasti [a cura di], *Le lettere di Torquato Tasso*, II. Firenze, 1854, 436–458 [434. sz.] bontja ki Tasso; a levél tulajdonképpen válasz Orazio Lombardelli *Liberata*-kritikájára; a *favola*-fogalommal kapcsolatos fejtegetés elemzéséről vö. Girardi, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*, 233–238.

³⁶ „Ma se ne la materia ch'egli s'avrà proposta saranno alcuni avvenimenti apunto come dovrebbon esser succeduti, che deve fare il poeta? può forse mutarli?” Uo.

<i>Discorsi dell'arte poetica, 2.</i>	<i>Discorsi del poema heroico, 3.</i>
E s'io credo Lucano non esser poeta, non mi move a ciò credere quella ragione ch'induce alcuni altri in sì fatta credenza, cioè che egli non sia poeta perchè narra veri avvenimenti. Questo solo non basta; ma poeta non è egli perchè talmente s'obliga alla verità de' particolari che non ha rispetto al verisimile in universale, e pur che narri le cose come sono state fatte, non si cura d'imitarle come dovriano essere state fatte. ³⁷	E se io non credessi che Lucano fosse poeta, a ciò non mi moverebbe quella ragione che persuade gli altri, cioè ch'egli abbia perduto questo nome per la narrazione de le cose veramente avvenute. [...] Ma se Lucano non è poeta, ciò avviene perchè s'obliga a la verità de' particolari, e non ha tanto riguardo a l'universale e, come pare a Quintiliano, ³⁸ è più simile a l'oratore ch'al poeta. Oltre a ciò, l'ordine osservato da Lucano non è l'ordine proprio de' poeti, ma l'ordine dritto e naturale in cui si narran le cose prima avvenute: e questo é commune a l'istorico. ³⁹

Ez a párhuzam perdöntőnek látszik,⁴⁰ méghozzá két tekintetben is. Főként azért, mert az itt Lucanusról elmondott kritika Zrínyi megfogalmazásában Zsámboky és Istvánffy kritikájaként tér vissza: „nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolognak historia-folyását”. Ám azért is, mert rámutat Zrínyi imitációs eljárásának sajátosságára: az eredetiségre, amely főként az előszöveg kihívásának átlátásában és a vele való azonnali párbeszéd (olykor vita) kialakításában mutatkozik meg. A kutatás alaposan feltárta a *Pharsalia* mély és szerteágazó hatását a *Szigeti veszedelemben* és a Zrínyi-prózában is.⁴¹ Lucanus sztoikus világnézete éppúgy vonzó volt Zrínyi számára, mint a *Pharszalos*-eposz témája, hiszen az is veszített ütközetet nyilvánított magasabb szempontból győztesnek és emelt a morális példa magasságába. Zrínyi tehát láthatóan nem mindenben egyetértően idézi forrását: ő bizony Lucanust költőnek tartja, s neki magának éppenséggel az a becsvágya, hogy a lucanusi „természetes időrendet” követve nyerje el az epikus költő dicsőségét. Istvánffy és Zsámboky abban megegyeznek vele, hogy az *ordine naturalét* követik. Az eltérés az egyetemes és

³⁷ Discorsi dell'arte poetica (disc. 2.), 19. „Ha pedig én úgy vélem, hogy Lucanus nem költő, akkor nem az késztet e vélekedésre, ami másokat hasonló meggyőződésre vezet, hogy azért nem költő, mert mert igaz történeteket beszél el. Ez önmagában nem volna elég. Azért nem költő, mert olyannyira ragaszkodik az egyedi esetek igazságához, hogy nincsen tekintettel az általános valószínűségre, és hogy úgy mesélhesse el a dolgokat, ahogyan történtek, nem ügyel rá, hogy úgy utánozza azokat, ahogyan történniük kellett volna.” Tasso, *Értekezések*, 32.

³⁸ „Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus.” Inst. orat., X, 1.

³⁹ Discorsi del poema eroico (disc. 3.), 121. „Ha pedig én úgy vélném, hogy Lucanus nem volt költő, akkor nem az késztetne e vélekedésre, ami másokat hasonló meggyőződésre vezet, hogy azért vesztette el a nevet, mert valóban megtörtént eseteket beszél el. Ha Lucanus nem költő, az azért lehet, mert ragaszkodik az egyedi esetek igazságához, és nincsen tekintettel az egyetemesre, s amint Quintilianus véli, inkább hasonlít szónokra, mint költőre. Ezen túl elbeszélésének rendjében nem a sajátosan költői rendet követi, hanem az egyenes és természetes időrendet, amelyben a korábban történt dolgokat előbb beszélik el: ez pedig a történetíró eljárása.”

⁴⁰ Király, *Tasso és Zrínyi*, 106. idézi (le is fordítja) a két Tasso-értekezésnek e mondatát, ám nem figyel fel rá, hogy Zrínyi előszava éppen ezt szabja át Zsámbokya és Istvánffyra.

⁴¹ Kiss Farkas Gábor, Zrínyi és Lucanus. In: Uő, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*. Budapest, 2012, 185–203. A levelekben kimutatható Lucanus-átvételekről, illetve Lipsius Lucanust közvetítő hatásáról: Bene Sándor, A sztoikus Zrínyi. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.), *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 2016, 69–86.

a partikuláris, az igaz és a valóban megtörtént dolgok elbeszélésében, a tényekhez való ragaszkodásban mutatkozik, s ebben Zrínyi igyekszik is „javítani” a római eposzköltőt, Tasso gondolatait, mint látni fogjuk, egyéb olvasmányai alapján tovább gondolva.

A filológiai kérdés ugyan továbbra is nyitott: Zrínyi használhatta a fiatalkori Tasso-értekezést éppúgy, mint a bővebb változatot. Talán kicsit több érv szól az utóbbi mellett,⁴² különös tekintettel Homérosz hangsúlyos beemelésére a példaanyagba, valamint arra, hogy a korábbi forrásból még hiányzik az anakronizmus pozitív értékelése. Ám lényegesebbnek tűnik ennél a Tasso-gondolatmenethez való szoros kapcsolódás (imitáció és rejtett vita) beigazolódása. Kiderül belőle, hogy Sík Sándor helyes nyomon járt, amikor két ponton lényeges eltérést állapított meg a *Jeruzsálem-eposz* és a *Szigeti veszedelem* háttérében húzódó poétikai megfontolások között (a nemzetközi lovagideál nacionalizálását, helyhez – a magyar végvári világhoz – kötését, valamint a cselekménynek a régiség helyett a félmúlt korába, a középkorból a megelőző századba helyezését). Az utóbbi szempont még meg is erősödik a hasonlóan félmúlt témát választó Lucanus követésével, amely a *Discorsi del poema eroico* kontextusában a korábban is plasztikusabban érzékelteti, hogy Zrínyi rövidke *Syrena*-előszavának minden mondata mélyen átgondolt poétikai jelentést hordoz. Ez esetben az első: „Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta historiáját, énnékem is 100 esztendővel az után történt írnom Szigeti veszedelmet”. Szövegpárhuzamaink alapján hozzátehetjük: Lucanusnak is hozzávetőleg 100 esztendővel a polgárháború után „történt írnia” *Pharsaliáját* (eltérően Tassótól, aki ennél nagyobb időtávot javasolt).⁴³ Érdekes, hogy Zrínyi eltérése Tassótól ezen a ponton párhuzamot mutat Tasso ferrarai barátjának és vitapartnerének, Francesco Patrizinek a nézeteivel, aki saját poétikai rendszerében kiemelten fontos szerepet szánt Lucanusnak (az ő példáján igazolta, éppen Tassóval vitatkozva, hogy a történetírás és a költészet mereven nem elválaszthatók).⁴⁴

Ugyanakkor legalább ennyire fontosnak tűnik a partikuláris és az univerzális arisztotelészi kategóriáinak átszűrése a tassói narratológiai megfontolásokon: ezek ugyanis a kortárs, 16. századi poétikai vitákba illeszkedtek, az ortodox platonisták (mindenekelőtt Francesco Patrizi) és az újplatonista tradíció megengedő, a költészet filozófiai megismerő szerepét hangsúlyozó hívei között. Tasso nem egyszerűen arisztotelianus gondolkodó volt, hanem az arisztotelészi rendszer hangsúlyait átrendezve, az epikus költészet történeti igazságfeltáró szerepét hangsúlyozva, azt a régi és az új platonizmus közötti polémia erőterében érvényesítette.⁴⁵ E vita, tematikáját tekintve, főként Homérosz „igaza” körül forgott, amelyet Tasso már ekkor kétfrontos

⁴² Hasonló álláspontra jut (a kérdés részletesebb taglalása nélkül) Király, *Tasso és Zrínyi*, 67–68.

⁴³ Szörényi László mutatott rá (*A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*, 17), hogy a Zrínyi által említett hagyomány (a trojai háborút és az Iliász születését elválasztó száz évről) végső forrása ps. Plutarkhosz Homérosz-életrajza, amely megvolt Zrínyi könyvtárában is. (vö. 34. sz. j.). Feltevésem szerint Zrínyi az ismert toposzt saját „lucanusi” pozíciójának megerősítésére használta.

⁴⁴ Francesco Patrizi da Cherso, *Della poetica*. Ed. crit. Danilo Aguzzo Barbagli. II, Firenze, 1971, 149–150; III, uo., 202. Messzire vezetne annak taglalása, vajon Zrínyi ismert-e bármilyen írást a dalmáciai horvát származású Patrizitól. Lehetséges feltevés, hogy megfordult a kezében Patrizi Ariostót védelmező munkája (*Parere in difesa di Lodovico Ariosto*, 1585), s hogy Tassóval (Ariosto kapcsán) folytatott vitájának tanulságaként imitálta tudatosan együtt, egyszerre az *Orlando furiosót* és a *Gerusalemme liberatát* (az eljárásról, példákkal, lásd Kiss Farkas Gábor, A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra. In: Uő, *Imagináció és imitáció*, 144–146). Könyvtárának anyaga azonban e tekintetben nem szolgál eligazítással.

⁴⁵ Tasso „plótinosz” platonizmusáról lásd Erminia Ardisino, *Tasso, Plotino, Ficino. In margine a un postillato*. (Temi e testi, 48.) Alessandria, 2003.

harcban védelmezett, részint Patrizi támadása, részint az arisztotelészi *Poétika* betűjéhez ragaszkodó dogmatikusok (Lodovico Castelvetro és Giulio Cesare della Scala [Scaligerol] ellenében) – s külön polémiát folytatott a (*Discorsi del poema eroico*-ban is) a platóni *Állam* Homéroszt elítélő passzusaiából az epikus költészet pusztá élvezet-szerző szerepére következtető Jacopo Mazzonival.⁴⁶ Amikor tehát Zrínyi Homérosz *historiáját* emlegeti, vagyis a homéroszi eposzokat, elsősorban az *Íliászt* mint filozofikus történetírást értelmezi, akkor határozottan Tasso pártjára helyezkedik a vitában, és teljesen tisztában látszik lenni a kérdés elméleti jelentőségével. Könyvtárában megvolt a tévesen Plutarkhosznak tulajdonított Homérosz-életrajz, amely a két eposzt minden emberi és isteni tudás tárházaként, s az érvek legteljesebb forrásául szolgált a Homérosz költészetét „prima philosophia”-ként bemutató későbbi szerzők számára. Hasonlóképpen fontos, hogy Zrínyi latin nyelvű Platón-antológiája éppen a költészet kérdéseit tárgyaló részeknél mutatja a legelmélyültebb tanulmányozás nyomait.⁴⁷

A poétikai (s részben történetfilozófiai) kontextus ismerete Zrínyi részéről azonban nem pusztán filológiai kérdés. Zrínyi korszerűségének fokára, jellegére akkor adódik az eposz, illetve a *Syrena*-kötet értelmezésben hasznát ígérő rálátás, ha történeti poétikai szempontból próbáljuk megérteni befogadói és imitatori-továbbbírói pozícióját. Ennek csak első lépése Tasso eposzpoétikájának korabeli összefüggérendszerben látása. A második, s talán még fontosabb lépés: a tassói gondolatrendszer belső fejlődésének, önmozgásának figyelembe vétele. A 19. s főként a 20. század Tasso- (és Zrínyi-) kutatását teljességgel meghatározta a *Gerusalemme liberata* és a *Conquistata* között posztromantikus ízlést tükröző hierarchizálás, az előbbi javára (ez volt a líraibb, a „költőibb”, az originálisabb és elméletektől kevésbé terhelt). A későbbi művet azután politikai alapon is könnyű volt elítélni (mintha Tassót csupán elméjének fokozatos elborulása tette volna kevésbé ellenállóvá az ellenreformáció ortodox elvárásaival szemben – a *Conquistata* e narratívában az ideológiai vereség tanúsága, a szabadság feladásának szomorú dokumentuma lett).⁴⁸ Az érdeklődés csak az utóbbi két évtizedben élénkült meg a *Conquistata* körül,⁴⁹ ekkor kezdték maguk a kutatók komolyan venni Tasso vallomásait, aki szinte gyermekének kijáró szeretettel tekintett megújított (*riformata*) eposzára,⁵⁰ ekkor kezdték tanulmányozni a *Liberatától* a *Conquistatáig* vezető itineráriumot. A két eposz hátterében a preromantikus, ihle-

⁴⁶ Tasso egyeztető, „konciliarista” álláspontjának alakulásával a vitát részletesen bemutatja Girardi, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*, 159–187. (Lásd különösen a Patrizivel kapcsolatos részt, 167–171.) A szövevényes Patrizi-Tasso kapcsolatáról lásd még: Micaela Rinaldini, Torquato Tasso e Francesco Patrizi tra polemiche letterarie e incontri intellettuali. *Studi Tassiani* 47 (1999), 7–28; Uő, Epski spjev i videnje svijeta kod Frane Petrića i Torquata Tassa. *Prilozi* 47–48 (1998) 33–48; Uő, Il „Parere in difesa dei Ludovico Ariosto” di Francesco Patrizi. In: Patrizia Castelli (a cura di), *Francesco Patrizi, filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*. Firenze, 2003, 77–85.

⁴⁷ (Ps.) Plutarchus, *Homeri vita*. Basileae, 1537, vö. *A Bibliotheca Zriniana*, 364 [481/c]. A Platón-kötet (uo., aláhúzásai az ihletett költészetet éppen Homérosz ellenében védő dialógus az *Íón* idézeteinél sűrűsödnek: Nicolaus Liburnius (dig.), *Divini Platonis gnomologia*. Lugduni, 1555, 120–122.

⁴⁸ Vö. Király, Torquato Tasso, 509–511; Uő, *Tasso és Zrínyi*, 134–137.

⁴⁹ A fordulatot jelző klasszikus tanulmány: Claudio Scarpati, Il vero e il falso nel pensiero poetico del Tasso. In: Uő – Eraldo Bellini, *Il vero e il falso dei poeti. Tasso, Tesauro, Pallavicino, Muratori*. Milano, 1990, 3–34. A kutatástörténetről lásd Girardi, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*, 7–20.

⁵⁰ Az alkotó-mű viszonyt az apa-fiú kapcsolathoz hasonlító metaforika legismertebb dokumentuma Tasso 1593. április 10-i levele Francesco Panigarolához, Asti püspökéhez (*Le lettere di Torquato Tasso*, V, 145 [1452. sz.]), amelyben új eposzát mint „elméjének újabb szülését” (*nuovo parto del mio intelletto*) jellemzi, szemben az elsőszülött, tőle már eltávolodott *Liberatával*. Nem kizárt, hogy Zrínyi ennek alap-

tett Tasso-figura helyén ekkor egy küzdelmes gondolkodói utat bejárt filológus és teoretikus Tasso jelent meg. A dokumentumok régóta ismertek voltak: a fiatalkori *Discorsi del'arte poetica* még az arisztotelészi tanítás büvkörének határait próbálgatja, a *Liberata* publikációját követő évek egyre elmélyültebb poétikai kutatásáról az új hősköltemény-értékezés, a poétikai levelek, valamint a Tasso jegyzeteit, margináliáit őrző kötetek tanúskodnak, amelyek anyagának publikálása még folyamatban van.⁵¹ Ebben a középső fázisban maguk az arisztotelészi terminusok megmaradnak, ám jelentésmezőjük mozgásban van. A história–fabula kategóriapár példáján ezt már az imént szemléltettem, de érdemes röviden a korabeli összefüggésekre is kitérni.

Eredetileg a kor közhelyéről volt csak szó, Giulio Cesare Scaligero klasszikus megfogalmazásában: a beszéd (*oratio*, itt: minden megszerkesztett irodalmi szöveg) három alkalmazási területe a filozófia, a politikai élet és a költészet illetve a történetírás egymást részben átfedő terepei; az elbeszélés anyaga és formája megegyezik, s a felékesítés módjában is rokonok: „az egyik bizonyossága tudatában, az igazat mondja és adja elő, egyszerűbb szállal szövéen a beszédet; a másik vagy kitalációt ad az igazhoz, vagy kitalációval utánozza az igazságot, jóval nagyobb apparátus segítségével”.⁵² A hasonló definíciók⁵³ hátterében a fikció státusáról való mély meggyőződés munkál: a valóság, az a bizonyos „igaz” létezik, függetlenül attól, milyen módon, stílusban, ornátussal adják elő. Scaliger sosem mondott volna olyat, hogy a kitaláció az igazság teremtetésének, esetleg kutatásának eszköze – a fikció nála még bizonyító szerepében is korlátozott, talán csak a meggyőzésben hatásosabb, mint a pusztá ténybeszéd, az igazság egyszerű szállal szöött szava. Tasso gondolkodásában viszont éppen a fikció státusa értékelődik át, a kezdeti fogalmi ingadozástól eljutva az egyébként szövetségesnek tekintett Scaliger kritikájáig (a *Discorso del poema eroico* első könyvének végén bírálja a félreértést, amely szerint a költészet anyaga a nyelv – a betűk, a szótagok, a szavak; ő maga anyag-

ján minősítette elméje „első szülésének” a *Szigeti veszedelmet* az Olvasóhoz forduló előszóban – a levelet elvileg ismerhette (bár nincs bizonyíték rá, hogy ismerte), mivel az megjelent egy korabeli antológiában: Bartolomeo Zucchi, *L'idea del segretario*, II. Vinetia, 1614, 149–150. – A metafora valószínűleg akkor is Tassótól származhat, ha ezzel az előfordulásával Zrínyi nem találkozott. A platonista eredetű (végső soron a *Lakomára* visszavezethető) „elme szülése” ugyanis gyakori metaforája mind a platonizáló Tassodialógusoknak (pl.: *Il Messaggiere*), mind a plótinoszai teológiától átszínezett poémának, *A teremtetés hét napjának* (*Le sette giornate del mondo creato*). Vö. Paolo Luparia, Trinitas creatrix. Appunti sulla „Theologia platonica” del Tasso del „Mondo creato”. *Revue des études italiennes* 42 (1996) 85–116. Sokkal kevésbé valószínű az eddigi szakirodalom által ajánlott, Donatus Vergilius-kommentárjára visszavezethető metafora (a költeményét javítgató költő az újszülött bocsát nyalogató nősténymedve): vö. Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*. Budapest, 1985, 59–60; Király, *Tasso és Zrínyi*, 91.

⁵¹ Guido Baldassari (a cura di), *La biblioteca del Tasso: i postillati „barberiniani”*. I, *Postille inedite allo Scaligero e allo pseudo-Demetrio*. Bergamo 1983.

⁵² „Tertius modus genera duo haud multo diversa continet, quae communem materiam habent res communi forma enarrationis, idque multo cum ornatu. Differunt autem, quod alterius fides certa verum et proficitur, et prodit, simpliciore filo texens orationem, altera aut addit ficta veris, aut fictis vera imitatur, maiore sane apparatu.” Iulius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, h. n. 1561, 1.

⁵³ Zsámboky János Miksa császárnak szóló Bonfini-ajánlását bizonyára jól ismerte Zrínyi az általa sürűn forgatott Bonfini-kiadásból. Itt valóban olvashatott olyan, mesét és történelmet vegyítő költőkről, mint Homérosz, Vergilius, Lucanus, Silius Italicus, akik szinte már történetíró számba mennek (*tecti ambiguaue historici videntur*) – csakhogy ezek mégsem „kételtűk”, hiszen, mint Zsámboky folytatja, meglehet, hogy Homérosz és Vergilius históriát is tárgyalnak, mindazonáltal mégis költők maradnak (*licet historias contineant, manent semper poetae*). Ioannes Sambucus, Praefatio. In: Antonius Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades*. Rec. Ioannes Sambucus. Hanoviae, 1606, 6. (Zsámboky János II. Miksa császárhoz. In: Kulcsár Péter (szerk.), *Humanista történetírók*. Budapest, 1977, 34. [Király Erzsébet ford.]) Vö. Kaposi Krisztina, Zrínyi-paratextusok. *Első Század* 11 (2012) 413–446.

nak a tárgyat, illetve a témát definiálja, célnak pedig a cselekmény formáját nevezi, amellyel a költő „a tetteknek és a dolgoknak mintegy új arcot ad”).⁵⁴

A költő eljárás módja Tassónál egybeesik a történetíróéval; a historikus szintén használ fikciót. A fiktív beszédek például, amelyeket történeti művekben olvasunk, nem azok, amelyek valóban elhangzottak, hanem amelyek elhangozhattak volna. Az igazságot nem ismerjük bizonyosan, legföljebb a többség róla terjedő, bevett véleményeit („notizie del mondo”); a költő feladata annak kiderítése. A történetírótól az különbözteti meg, hogy változatosabb eszközöket használhat munkájában, keverheti az időrendet, befolyásolhat a képszerű stílussal. Ám felelőssége is ebben áll, mert az igazságnak egy általánosabban érvényes szintjét kutatja. Tasso itt teljesen új utat tört. Már fiatalkori értekezése is a korszak legeredetibb Arisztotelész-kompendiumának minősül, a hőskölteményről szóló későbbi munkája pedig ehhez képest is komoly fordulatot jelez. Ebben nemcsak az invenció kérdéseit gondolta át alaposabban, hanem a stílus követelményrendszerében is új helyre vetette a hangsúlyokat: érdeklődésének középpontjában a nagyszerűség (*magnificienza*) elérésének elsődleges eszközeként a képszerű, a belső szemlélet számára közvetlenül megragadható ábrázolás, az ún. *enargeia* (a latin terminológiában: *evidentia*) alakzatai állnak.⁵⁵ A képszerű ábrázolás a befogadókban erős érzelmeket kelt, és a racionális ítéletet felfüggesztése útján fogadtatja el a maga igazságát.⁵⁶ A reneszánsz poétikai irodalomban az *enargeia* már Tassót megelőzően az *energeia* fogalmával kontaminálódott, s a megjelenítő ábrázolásmódot egyre gyakrabban az azt hatékonyan megvalósító kifejezőerővel azonosították; Philip Sidney *forcefulness* (erő), vagy Giralaldi Cinzio *effiacia* (hatékonyság) terminusaiban ezek a jelentések összegződnek.⁵⁷ Tasso maga *energiaként* fordítja olaszra az *evidentiát*, amelynek jelentéskörébe így nála is bevonódik az ’erő’.⁵⁸ A figura kétarcúsága ugyanakkor (Quintilianus óta egyszerre alakzata a *narration*nak és az *ornatus*nak) hídként szolgál az invenció és a stiláris felékesítés között: Tasso számára azért válik fontossá, mert általa közös követelményrendben lehet össze kapcsolni a cselekményvezetés (benne a valószínű fikció) és a felékesítés eljárásait.

Tasso szellemi útjának végén a *Conquistata* mellett az annak születését magyarázó, azt értelmező, a *Liberatával* szembeni fölényét bizonyító értekezés áll: *Az újírárt Jeruzsálem megítélése*.⁵⁹ Ennek kiindulópontja: a költő az igazságot veszi költeménye tárgyául, de hamisat is kever hozzá,⁶⁰ amit azért tehet meg, mert „a költészet tárgya nem a történelem, hanem az igazság”. Az igazsághoz mindazonáltal, legalábbis első lépés-

⁵⁴ Discorso del poema eroico (disc. 1.), 75.

⁵⁵ Quintilianus „*magna virtusnak*” nevezi, amely az igazság pusztá elmondása vagy argumentálása helyett azt közvetlen ábrázolással megmutatja, s főként az elbeszélés érelyeként tartja számon (*Inst. orat.* IV. ii. 64).

⁵⁶ E tulajdonságát Quintilianus ugyancsak megfigyeli (*Inst. orat.*, VI., ii. 32–36), s részletesen elemzi is alkalmazását az *ornatus*, az egyes alakzatok szintjén (uo., VIII., iii. 62–72); az *evidentia* elterjedtebb neve ebben a kontextusban a *hypotyposis* lesz, vö. uo., IX., ii. 40).

⁵⁷ Gregory Allen Staley, *Seneca and the Idea of Tragedy*. Oxford, 2010, 58. A szerző elemzése (uo., 56–60) szerint a sztoikus ismeretelmélet megragadás-fogalmával (*katalépszisz*) köthető össze a terminus. Monografikus feldolgozás: Heinrich F. Plett, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age*. Leiden, 2012.

⁵⁸ Discorsi del poema heroico (disc. 6.), 243, 246.

⁵⁹ Modern kiadás: Torquato Tasso, *Giudicio sovra la Gerusalemme riformata*. A cura di Claudio Gigante. (Testi e documenti di letteratura e lingua, 20.) Roma, 2000.

⁶⁰ „... il poeta prende da l’istora il vero per materia della sua poesia, ma vi mescola il falso”. Tasso, *Giudicio*, 15.

ben, a történelmi anyag mennyiségének növelésén, az elbeszélés hitelességfokának növelésén keresztül vezet az út. („En, történetem megújításakor – írja a *Giudizio*ban – azzal is igyekeztem igazabbá tenni azt, mint korábban volt, hogy sok mindenben hozzáigazítottam a történeti igazsághoz.”)⁶¹ E történeti igazságról azonban már tudjuk, hogy mindössze a többség konszenzusát tükröző véleményt jelent. A költőt az Isten igazsága, az emberek többsége elől elrejtett *valódi* történet érdekli, éppen ezért alkotásának (amely egyszerre kutatás és a megsejtett igazság közlése) magja mégsem a történeti köztudat, hanem valamiféle sűrített jelentéstartalmú kinyilatkoztatás, a misztikus teológia módjára (vagyis jelek, hasonlatok, legtöbbször parabolák útján). Az eposz írójának szerzői pozícióját Tasso a pseudo-Dionüsziosz Areopagitész szövegeit használva, a Szentlélek által sugalmazott szerzőként határozza meg, aki rejtett jelentések sorát kódolja a Műbe, amelyek csodálatba ejtenek, elgondolkoztatnak, a látzatok mögötti igazság keresésére és befogadására ösztönöznek. Mint a *Giudizio*ban mondja, a történeti anyaggal dolgozó epikus költő „többet használ az igazság felfokozásával, mint magával az igazsággal”.⁶² Amit „felfokozásnak” fordítok jobb híján, az mind Tassónál, mind hivatkozott forrásánál, Plutarkhosznál (*De audiendis poetis*) a „túlzással”, a csodálatot keltő nagyra növeléssel egyenértékű „excessus veritatis” – Tassónál „eccesso de la verità”.⁶³ Olyan csodás jel, hasonlat, példázatos narratíva, ami bár fiktív, de azért, hogy illeszkedik a történeti elbeszélés általános irányába, megnöveli, felfokozza a kijelentés illetve az elbeszélés igazságértékét. Egyetlen kifejezéssel összefoglalva: a Szentlélek poétikájának nyelve az allegória, amelynek igazsága nem a valóságban, hanem az Isten szándékában adott. *Per analogiam*: az allegóriában megnyilatkozó költő igazáért nem a külső referencia, hanem a költő szándéka kezeskedik. „Quicquid figurate fit aut dicitur non est mendacium” – jegyzi oda Ágoston *Hazugság ellen (Contra mendacium)* c. művének margójára, s a *Giudizio*ban általános érvénnyel ismétli a tételt: „sem nem hamis, sem nem üres az, amit rámutat valamire”. (Régiesebb, de szemléletesebb magyar fordításban: „ami *jelent* valamit”).⁶⁴

Nagyon modern, mondhatnánk posztmodern problémát, a költői (fikcióval dolgozó) narratíva kognitív potenciáljának kérdését⁶⁵ érinti itt Tasso – Zrínyi pedig szemmel láthatóan ebben a kontextusban áll. A csak 1666-ban megjelent *Giudizio*t természetesen nem olvashatta, azonban feltevésem szerint a *Conquistata* és a poétikai írások tanulmányozása alapján, önállóan is eljutott a Tassóéval közeli párhuzamot mutató eposzpoétikai elképzelésig. A *Conquistata* és a *Liberata* együttes ismeretének és használatának valószínűségére Máty Ferenc utalt először a magyar szakirodalomban.⁶⁶ Érvei talán joggal támadhatók, következtetései azonban ma is megállnak.⁶⁷

⁶¹ „Io, ne la riforma della mia favola, cercai di farla più simile al vero che non era prima, conformandosi in molte cose con l'istorie.” Tasso, *Giudicio*, 19.

⁶² „... può giovare con l' eccesso de la verità, molto più che con la verità medesima...” Tasso, *Giudicio*, 151.

⁶³ Plutarkhosz, *Moralia*, 30D. A Plutarkhosz-szövegahagyományról és a Tasso által használt fordításról: Girardi, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*, 200–201.

⁶⁴ Girardi, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*, 204–205.

⁶⁵ A fiktív bizonyítás alkalmazása a történeti igazság felderítésében: Carlo Ginzburg, *Description and Citation*. In: Uő, *Threads and Traces. True False Fictive*. Berkeley–Los Angeles–London, 2012, 7–24 (a krónika és a retorikus história viszonyáról különösen: 16–20). A kérdés modern historiográfiái és irodalomelméleti összefüggéseiről lásd Bene Sándor, *Distanca (I). Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015) 585–612 (különösen: 606–609).

Hiszen ténykérdésként kezelhetjük, hogy a Szentlélek általi ihletettség, a történetileg hiteles elemek szokatlanul magas százaléka, a csodás és fantasztikus összetevők takarékos kezelése, a szerelmi szálak és az erotikus allúziók „csendesítése” – az *Obsidio* több lényegi jellemzője ebbe az irányba, a *Conquistata* felé mutat. A Zrínyi-kutatást azonban legalább annyira meghatározta a romantizáló modernista ízlés, mint a Tasso-kutatást. Olyannyira, hogy még felvetni is csak ritkán vetették fel a *Conquistata* lehetséges hatását. Pedig a két eposz ismerete már a *Szigeti veszedelem* invokációja alapján is szembeötlő. A magyar szakirodalomban Arany János óta közhely, hogy Zrínyi itt Tasso *Liberatájának* első strófáit veszi át, amikor Múzsaként magát Máriát hívja segítségül, azonban hamar el is válik az útja a mintától, hiszen míg Tasso engedelmet kér a Szűztől, hogy az igazság elbeszélését kitalált történetekkel édesíti majd meg,⁶⁸ addig Zrínyi azért fohászkodik: „Adj pennámnak erőt, úgy írhaszak, mint volt”. Csakhogy ez az eltérés első renden nem Zrínyi, hanem Tasso „eredetiségének” bizonyítéka.⁶⁹ Javított eposzában, a *Conquistatában* ugyanis már ő is elveti a lucretiusi megédesített szélű csésze toposzát, és az égi kart vezető Apollónt mint Krisztus-allegóriát szólítja meg,⁷⁰ azt kérve tőle: sugallja neki *amit* mondjon és *ahogy* mondja, a helyes hangot (*i chiari accenti*).⁷¹ Zrínyi pontosan ezen az úton jár, amikor nem menetetődzik az egyébként is nagyon visszafogottan adagolt édes mesék miatt, hanem az igazat mondáshoz szükséges erőért fohászkodik – s egyúttal tudatosan keveri a két Tasso-invokáció elemeit.

A halál pedagógiája – a Szigeti veszedelem enargikus alakzatai

Vizsgáljuk most meg néhány szemléltető példa erejéig, illeszkedik-e (és hogyan) Zrínyi történelem-kezelése a *Szigeti veszedelemben* a *Giudizio* és a *Conquistata* alkotta keretbe. Az Olvasónak címzett előszó – Tasso poétikai írásait felhasználó – tézisei hogyan érvényesülnek magában a műben? A példákat három csoportba osztot-

⁶⁶ Mály Ferenc, *Zrínyi Szigeti veszedelme és Tasso Gerusalemme liberatája*. (Klly. a szegedi Magyar Kir. Állami Reálgimnázium 1929. évi értesítőjéből.) Szeged, 1929, 12–43.

⁶⁷ Király Erzsébet elutasítását (*Tasso és Zrínyi*, 134–137) a fentebb már jellemzett korizlés motiválhatta – ám kifogásai elesnek, ha a két Tasso-eposz együttes ismeretét feltételezzük, amint egyébként Mály maga is gondolta: „A *Gerusalemme liberata* epizódjai elvesztik nála [ti. Zrínyinél – B. S.] is fantasztikus, regényes alakjukat, csak jellemző részüket, az erőt és az erényt tartotta meg belőlük, mint Tasso *Gerusalemme conquistatájában*. [...] Igyekezett úgy a *Gerusalemme liberata*, mint a *Conquistata* előnyeit eposzában érvényre juttatni.” *I. m.*, 40.

⁶⁸ „Ó Múza, kinek sohasem övezte / hitvány babér homlokod tisztaságát, / de a mennyi karok közepette / hordod csillagok aranykoronáját, / te lehelj égi tüzet e kebelbe, / énekemet fényességgel te járd át, / s nézd el, hogy míg a valót ékesítem, nemcsak tetőled kölcsönzöm a díszem. // Tudod, hogy a világ oda igyekszik, / hol a Parnasszus csábjai fakadnak, / s az igazság, ha édes versbe rejtik, / meg tudja győzni a legmakacsabbat. / Mint a gyerekek, mikor megbetegszik, / orvosságot mézzel keverve adnak, / s míg keسرű italt nyel megcsalatra, / az életet e fortély visszaadja.” *Gerusalemme liberata*, I. 2–3; Hárs Ernő fordítása, in: Tasso, *A megszabadított Jeruzsálem*, 5.

⁶⁹ A hagyományos érvelés szerint a *Liberata*-invokációtól való eltérésben Zrínyi eredetisége mutatkozik meg: Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964⁽²⁾, 119.

⁷⁰ Az Apollo-Krisztus allegória hagyományáról: Marc Fumaroli, *La scuola del silenzio. Il senso delle immagini nel XVII secolo*. Milano, 1995, 172. Az első Tasso-eposz eljárásról, Mária múzsává avatásáról uo., valamint: Ernst Robert Curtius, *Die Musen im Mittelalter. Zeitschrift für Romanische Philologie* 59 (1939) 128–187.

⁷¹ Torquato Tasso, *Gerusalemme conquistata*. A cura di Luigi Bonfigli. (Scrittori d'Italia.) I, Bari, 1934, 1.

tam. Az elsőbe a poétikai művek és a *Liberata* tanulságaiból leszürethető esetek tartoznak: a *valóság* fikcionalizálása (az epikus hagyomány alapján felismerhető költői fikciók; a félig hiteles, alternatív történeti hagyományon alapuló félcsodás elem; a hamisított krónikákra alapozott tiszta fikció), illetőleg a *kontextus* fikcionalizálása (a történeti valóság különböző idősíkjainak keverése, vagyis a tassói epikus anakronizmus). A példatár természetesen nem változtat azon a már Thúry József által észrevett és később még részletesebben dokumentált tényen, hogy a *Szigeti veszedelem*ben a korabeli eposzirodalom átlagához képest feltűnően hűséges a történeti tényekhez, kiugró benne a forrásoknak való megfelelés aránya.⁷² A magas hitelességindex itt csak a kiindulópont – poétikai értelmezéséhez a tényektől és forrásoktól való eltérése vizsgálata, a „fikcióindex” felmérése vihet közelebb.

A hagyományos, tisztán arisztotelészi fikció példáját, a siklói ütközetet, ahol a források (Cserenkó Ferenc emlékirata és Istvánffy Miklós históriája) szerint nem volt jelen Zrínyi, az eposz mégis ott szerepelteti, Arany János nyomán már bőven elemezte a szakirodalom.⁷³ Az epizód beiktatása részint a cselekményvezetés miatt fontos (epikus indoklásaként annak, hogy az eredetileg tervezett egri útirány helyett miért fordult Szigetvár ellen a szultáni főserég), részint a főhős jellemrajza szempontjából is van jelentősége (Rézmán megölése Zrínyi részéről a kegyetlenség emberi hibájának példája – Zrínyi esetében az egyetlen „kisiklásról” van szó [III. 72, 96], míg ellenfelének, a szultánnak ez lesz a veszte: „Szulimán másfelől elkegyetlenedett” [XIII. 32: 1]). Megjegyzendő azonban, hogy a *Szigeti veszedelem* szerzőjének erre a változatra is volt forrása: Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája*, amely szerint mikor Mehmet basa „Siklós vár alatt megszállott volna, éjjel Zrínyi Miklós az szigeti vitézekkel reá üte, és ott Mehemet basát felveré, ő magának a basának fiával együtt fejét vévék, és táborát felverék”.⁷⁴ Azok a híresztelések bizonyára alaptalanok, hogy az évtizedekkel korábban elhunyt szerző szövegébe Zrínyi Miklós belenyúlt volna, részben vagy egészben maga írta volna azt – de az tény, hogy Pethő krónikáját már kéziratban ismerte, hiszen minden valószínűség szerint az ő költségén jelent meg Bécsben, 1660-ban.⁷⁵ Itt tehát – legyünk jóhiszeműek – nem tiszta fikcióról, hanem egy alternatív történeti forrásra támaszkodó, főbb vonalaiban hiteles elbeszélés fiktív elemekkel való feltöltéséről van szó (amely elemek egymásba fonódó, párhuzamosan imitált tassói és vergiliusi forrásait oly bravúrosan szálazta szét Arany János).⁷⁶

Kevesebb okunk van a jóhiszeműségre egy másik esetben. Szolimán szultán a *Szigeti veszedelem* következő, negyedik énekében értesül a siklói vereségről. A Zrínyi elleni bosszúhadjáratról, Szigetvár megtámadásáról hozott döntését katonák szá-

⁷² Csillag István, Valóság / hitelesség és költészet. A *Szigeti veszedelem* magyar-horvát hősei. In: Uő, „Égő szövevének”. Filológiai Zrínyi-kalászat. Budapest, 2016, 33–59.

⁷³ A legteljesebb összefoglalás: Kovács Sándor Iván, A siklói harc és a szigetvári kirohanás. Szimmetria és barokk kompozíció a *Szigeti veszedelem* III. és XV. énekében. In: Uő, *Zrínyi-tanulmányok*. Budapest, 1979, 18–30. (Újabb kidolgozás: Uő, *Az író Zrínyi Miklós*. Budapest, 2006, 154–167.

⁷⁴ Pethő Gergely, *Rövid magyar kronika* [1660]. Kassa, 1753, 121. A párhuzam már Thúry Józsefnek feltűnt (A Zrínyiász, 272), de kizárta a hatást, mert Pethő kompilációja később jelent meg, mint a *Syrena*-kötet.

⁷⁵ Részletesen lásd Nagy Levente, Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája* és a költő Zrínyi Miklós. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998) 285–300.

⁷⁶ Arany János, Zrínyi és Tasso. In: Uő, *Prózai művek*. 1. (Arany János Összes művei, 10/1.) Szerk. Keresztury Mária. Budapest, 1962, 381–398.

mára madárjóslattal kívánja megerősíteni. Az akció azonban kudarcba fullad: a feláldozott „ezer juh” tetemére leszálló madarakat egy nagy sas elkergeti, azonban maga sem eszik semmit a húsból, hanem „egy sötét fölyhőben eltűnik vala”.⁷⁷ A szertartást vezető kádilesker „ezen igen megijedett, tudja, jövőndője ennek nem jó lehet”, és megjósolja az ostrommal járó értelmetlen áldozatot, sőt, a szultán halálát is („Magának sem mondhatok jót az császárnak, / Mert elveszténk ködben röpülését sasnak”).⁷⁸ Szolimán pontosan úgy reagál, mint azt a *Vitéz hadnagy* jóslatokról és álmokról szóló 16. aforizmusa előírja: a jóslatnak – akárcsak az álomnak – „nem kell hinni, és ha nem tudom, micsodás rettenetes lészen is, ne rettenjen meg a vitéz hadnagy tőle”.⁷⁹ Nem is retten meg, hanem átértelmezi a jelet:

Mi úgy cselekedjünk (monda az Mehmetnek),
Mint tudunk legjobban, s mint vitéz emberek,
Többit akarójára hagyjuk Istennek,
Éhtelen madarak minket nem ijesztnek.

De mi számunkra jobb jövőndő nem lehet:
Tudd-e vitéz szolgál, Szokolovics Mehmet,
Miért az sok madár az dögebe nem evett?
Vár keresztény testből mert hamar jobb étet.⁸⁰

Érdemes tovább böngészni az eposszal egy időben író prózai művet, a *Vitéz hadnagy*ot. A 85. aforizmus ugyanis invenciózus módon kapcsolja össze az imént hivatkozott álom-esszét az eposz negyedik énekével: Zrínyi egyrészt *expressis verbis* is hivatkozik a 16. aforizmusra, másrészt pedig mint történeti exemplumot idézi saját eposzának fikcióját a balul esett madárjóslatról, s arról, ahogy „az okos császár visszafordítá a jövőndőnek magyarázatját”.⁸¹ Az eposz és a *Vitéz hadnagy* prózája többszörösen átszövik egymást,⁸² végső soron még az sem kizárható, hogy Zrínyi előbb találta ki és örököltette meg a fiktív példát a prózai írásban, majd ezt használta fel újra az eposzban. Azonban figyelemre méltó, hogy mind a prózai, mind a verses megfogalmazásban elhelyez egy olyan információt, amely a kicsit is hozzáértők számára világossá tette, hogy itt tiszta fikcióról van szó: a jólatot ugyanis a kádilesker celebrálja, aki pedig közismerten nem foglalkozott jóslással, lévén hadbírói hivatala – ráadásul a törökök körében a madárjósolásnak egyáltalán nem volt hagyománya vagy

⁷⁷ *Szigeti veszedelem*, IV, 71: 4.

⁷⁸ *Uo.*, IV, 72: 1–2; 75: 3–4.

⁷⁹ Klaniczay Tibor (s. a. r.), *Zrínyi Miklós Összes művei*, I. Budapest, 1958, 482. Vö. Kulcsár Péter (s. a. r.), *Zrínyi Miklós Prózai munkái*. Budapest, 2004. 96.

⁸⁰ *Uo.*, IV, 78–79.

⁸¹ „Ha a madár ember nyelvén szólana, avagy a négy lábú állat röpnélne, mégis gondolhatnánk rajta; azonképpen az álom, melyről írtam 16. aphorismo bőségesen. [...] Szultán Szulimán mikor Magyarországra indult, legutolszor meghagyá az kádileskérnek, hogy ezer juhok vágasson Isten nevében sasoknak és más madaraknak; és mikor így cselekedett volna kádileskér, és sok holló, varjú kezdett szállani a juhokra, akkor eljőve egy saskeselyű, és mind elűzé a több madarat, és maga sem evék benne, hanem eltűnék egy sötét felyhőben”. *Zrínyi Miklós Összes művei*, I, 534; Zrínyi Miklós Prózai munkái, 131.

⁸² A próza és az eposz közti kapcsolatról Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964⁽²⁾, 411.

elő gyakorlata.⁸³ Itt tehát hamis(ított) krónikára alapozott, de epikailag hiteles, tisztán fiktív történettel állunk szemben.

A fikcionalizálás sajátos alfaját képezik a tudatos anakronizmusok, amelyek ugyan valódi történeti tényeket örökítenek meg, ám azok nem akkor és nem azokkal estek meg, akikhez és amelyik időhöz az eposz köti őket. Esetükben tehát nem maga a „historia”, hanem annak kontextusa lesz fiktív. Tasso Vergiliusból hozott példákat erre a *Discorsi del poema heroico* harmadik fejezetében, s Zrínyi szorgalmas tanítványának bizonyult. Ugyancsak az eposz negyedik énekében emlékezetes strófák hosszú sora írja le a török táborban megvadult lovak tombolását, majd az egymást agyontaposó törökök halálát (összesen háromezren jártak szerencsétlenül az éjjeli pánikban). A szultán és basái csak nagy nehézségek árán tudják lecsillapítani az embereket.⁸⁴ Az elszabadult lovak Tacitus *Annales*éből kerültek Szigetvár alá: az egyik Caecinna római hadvezér germániai hadjáratában szerepel (a római táborban tört ki pánik tombolása nyomán),⁸⁵ a másik pedig Lucius Caesennius Paetus arméniai hadjáratában bukkan fel: az Euphráteszen való átkeléskor bokrosodik meg és menekül hátrafelé a hídon.⁸⁶

Ezek a kölcsönzések csak a legműveltebbek számára voltak felismerhetők, akik Tacitus művének ismeretében azonosíthatták az anakronizmust. Más a helyzet az epikus hagyományból való átvételekkel. Ha valamire, akkor a fiktív történeteknek erre a fajtájára érvényes a *Syrena*-bevezetőben megfogalmazott „használati utasítás”: aki Vergiliust vagy Homéroszt ismeri, könnyen el tudja különíteni a költői kitalációt a történeti valóságtól. Az *Aeneis* kötelező iskolai anyag a korban, hosszúságát és részleteit memoriter is illett ismerni – Juranics és Radivoj önfeláldozó történetében (megpróbálnak átjutni a török táboron, hogy segítséget hozzanak az ostromlottaknak), amelyet a *Szigeti veszedelem* kilencedik énekébe szőtt bele Zrínyi, bárki könnyen felismerhette a vergiliusi hősök, az *Aeneis*nek ugyancsak kilencedik énekében szereplő Nisus és Euryalus mártíriumát.⁸⁷ Aki pedig azt felismerte, könnyen azonosíthatta az *Aeneis* ezt közvetlenül követő ostromleírásában a *Szigeti veszedelem* következő, tizedik énekében olvasható nagy ostrom „enargikus” harci epizódjainak legfontosabb forrását.⁸⁸

A példák második – a *Liberata* és a két „discurso” mellett a *Conquistata* poétikai tanulságait is hangsúlyosan érvényesítő – csoportja ugyanezen narratív alakzatnak

⁸³ Elvileg elképzelhető, hogy Zrínyi a motívumot egy általunk nem ismert krónikából vette át, de ennek csekély a valószínűsége – hiszen az ilyen művek vagy maguk, vagy tudós kommentátorok által készített jegyzeteik éppen arra valók voltak, hogy a nyugati olvasók hiteles információhoz jussanak belőlük, például éppen a kádilesker funkciója vagy az oszmán divinációk ügyében. Éppen ezért nem értek egyet az- al, hogy a részlet Zrínyi hiányos ismereteinek bizonyossága lenne (Dobrovits Mihály – Öze Sándor, Török nyelvhasználat a XVI. századi Dél-Dunántúlon. *Zalai Múzeum* 12 [2003] 183). Kulcsár Péter kiadásának jegyzete (Zrínyi Miklós Prózai munkái, 325) szintén tévesen – csak Zrínyi szövegére építve – nevezi a kádileskert „török főpapnak”. (A kérdésben nyújtott segítségért köszönettel tartozom Sudár Balázsnak.)

⁸⁴ *Szigeti veszedelem*, IV, 81–103.

⁸⁵ *Annales*, I, 66. Vö. Tolnai Vilmos, *Adalék a Zrínyiasz forrásaiboz*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 32(1908), 646–648; Kiss Farkas Gábor, *Epikus párhuzamok a Szigeti veszedelemben*. In: Uő, *Imagináció és imitáció*, 266.

⁸⁶ *Annales*, XV, 7. Vö. Bene Sándor, Zrínyi álmai. In: Lengyel Réka – Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Kiss Margit – Lénárt Orsolya (szerk.), *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*. Budapest, 2015, 155.

⁸⁷ A Vergilius-imitáció és a mintától való eltérés részletes feldolgozva: Ács Pál, A „helyettes áldozat” allegóriái a Zrínyiasz IX. énekében. In: Uő, *Elváltozott idők. Irányváltások a régi magyar irodalomban*. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 6.) Budapest, 2006, 140–157.

⁸⁸ *Aeneis*, IX. 551–815; *Szigeti veszedelem*, X. 66–88. Vö. Kiss Farkas, *Epikus párhuzamok*, 240–241.

azokat az eseteit foglalja magában, amikor az enargeia nem pusztán a tudott dolgok hatékony bemutatásának, hanem a valóság (vagy inkább az igazság) *kutatásának* eszközévé válik. „Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot”, tréfálkozott meglehetősen mélyen Esterházy Péter, a saját hazugságaik közt csetlő-botló politikusok talpon maradási kísérleteiben felismervén a mindenkori elbeszélő mindenkori ismeretelméleti problémáját.⁸⁹ Nehéz, de ez az írói (költő vagy történetírói) mesterség lényege: addig „hazudni”, ameddig fikciót fikcióra halmozva, közben olykor a valót is mondva elérkezünk az igazság határaihoz. Körbehazudni az igazat, míg megsejtjük az alakját. Zrínyi Miklós legalább annyi forrást ismert dédapja hőstettéről, mint mi magunk, talán még többet is.⁹⁰ Zsámboky János Bonfinihoz írott kiegészítéseit,⁹¹ Istvánffy Miklós nagy történeti összefoglalását,⁹² az ostromot túlélő Cserenkő Ferenc beszámolóját, aki apródként valóban a szigeti hős mellett teljesített szolgálatot⁹³ (munkája Budina Sámuel latin fordításában került be a nemzetközi historiográfiai irodalomba)⁹⁴ – s lehetne még sorolni a csáktornyai virrasztások során jegyzetelt forrásokat. Nem kerülhette el a figyelmét, hogy ezek szinte mindegyike valamilyen irányban torzított, koncepciót érvényesített, tendenciózus volt. Zsámboky és Istvánffy udvarhűségéhez, lojalitásához kétség nem férhetett, utóbbi közismerten Pázmány biztatására folytatta Bonfini munkáját, tehát vallási értelemben sem tekinthető elfogulatlannak.⁹⁵ Budina Sámuel szintén elfogult, csak a másik irányban: munkájának terjedelmes bevezetőjében a dánieli jóslatok prófétikus összefüggésében értelmezi a szigeti hősök mártíriumát, ami nem is csoda egy Wittenbergben végzett protestáns tudós részéről.⁹⁶ Forgách Ferenc alig várja, hogy túlessen a kirohanáson, s hosszan részletezi a szigeti „hős” morális hibáit, házasságszedelgését, vagyongyűjtő

⁸⁹ Esterházy Péter, *Harmonia caelestis*. Budapest, 2000, 8. A nyitómondatot rögtön el is ismétli a regényben a nádor-ös, egyébiránt Zrínyi Miklós valahai barátja és harcostársa, Esterházy Pál, méghozzá magához Lipót császárhoz fordulva.) A néhai nádor emlékezetes követője volt Medgyessy Péter miniszterelnök, aki 2003. szeptember 8-i parlamenti beszédében, az ügynökmúltját firtató ellenzéki vádakra reagálva, hivatkozott a szállóigévé vált mondatra.

⁹⁰ Mái alapvető: Waczulik Margit, *Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban*. In: Ruzsás Lajos (szerk.), *Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár ostromának 400. évfordulójára*. Budapest, 1966, 287–306. Vö. még Fodor – Varga, Zrínyi Miklós és Szulejmán halála (1. lj.-ben i. m.).

⁹¹ A Zrínyi-könyvtár Bonfini-kiadásában (lásd 10. lj.): Ioannes Sambucus, *De Giulae et Zygethy exitu 1566*. In: Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades*, 831–834. (Vö. a Baksay Ábrahám által készített, szintén ebben a függelékben kiadott magyar történelmi kronológiát, amely ugyancsak nem Zrínyi-nek „tulajdonítja” Szulejmán halálát: *Chronologia de regibus Ungaricis*, ui., 934–935.)

⁹² Istvánffy, *Historiarum de rebus Ungaricis* (lib. XXIII), 478–488; magyar fordítása Tállyai Páltól, lásd 19. lj.

⁹³ Ferenac Črno, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta i popratni tekstovi*. Ur. Milan Ratković. (Serija reprint izdanja Liber Croaticus.) Zagreb, 1971, 2–25. A horvát szakirodalomban olykor felbukkanó állítás, mely szerint a szöveg szerzője valójában nem Cserenkő, hanem Geréczy Bertalan lett volna, invenciózus, de kellően alá nem támasztott feltevésen alapul (lásd Đuro Novalić, Grof Bartol Baboneg, pisac *Povesti Segeta grada*. *Kaj* 4: 9 [1971] 89–95).

⁹⁴ Samuel Budina, *Historia Sigethi, totius Slavoniae fortissimi propugnaculi*. Viennae, 1568. (Magyarul: *Budina Sámuel históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*. Ford. Molnár Imre. Szigetvár, 1978.) A szerzőről és Cserenkőhoz való viszonyáról alapvető: Stjepan Ivšić, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskoga opisa iz g. 1566. ili 1567*. *Starine* 36 (1918) 390–429; Ruzsás Lajos – Angyal Endre, Cserenkő és Budina. *Századok* 105 (1971) 57–69.

⁹⁵ Bene Sándor, *The 'ars historica' debate*, 82–83.

⁹⁶ A bevezető a munka Johann Khieslnek szóló ajánlása: *Generoso et vere nobili viro, domino Io. Kisl de Kaltenprun*. In: Budina, *Historia*, szltan (A₂–B₁).

szenvedélyét, mint az arisztokrácia romlásának típuspéldáját.⁹⁷ De még az abszolút hitelesnek tekintett Cserenkő-krónika sem ártatlan és áttetsző forrás: a horvát folkloristák már ebben is verses részleteket találtak a korabeli Mária-síratókból, és kimutatták a történeti valóság idealizálásnak első lépéseit.⁹⁸

A releváns kérdés tehát nem az, hogy Zrínyi tendenciózusan kezelte-e az elbeszélt történetet. Forrásai is úgy kezelték azt, hogyne állította volna be ő maga is (Zsámboky és Istvánffy nyomán) negatív példaként Kerecsényi Lászlót, pozitívként Thury Görgyöt, hogyne igyekezett volna elfedni dédapja stratégiai hibáját (a város túl hosszúra nyúlt, feleslegesen nagy áldozatot követelő védelmét)? Ezzel a kutatási stratégiával nem jutnánk messzire (legföljebb egy lapos közhelyig: mindenki elfogult volt, ő is). Ha mélyebbre akarunk ásni, fordítsuk inkább meg a kérdést: hogyan, milyen eszközökkel és milyen irányban gondolta – minden tanító és propagandaszándék mellett – felderíteni azt az igazságot, amelyhez képest a saját „tendentiáját” beleolvashatta a forrásokba? Egyáltalán: honnan remélte ismerni az igazat, ha a történeti irodalom alapján pusztán a „köztudomás” (a tassói „notitia del mondo”) állhatott világosan előtte? Meglehető és kézenfekvő egyszerre: az isteni sugallattól; romantikus (és posztromantikus) kifejezéssel: az ihlettől! Zrínyi ihletfogalma⁹⁹ nem platonista furor eredménye, hanem éppenhogy a tassói modell saját fejlesztésű változata: eposzának beállítása szerint a történeti anyag minden növelése mellett is csak a Szentlélek diktálhatja az igazság felismerésének és felismertetésének poétikáját. A XIV. ének elején saját poétikáját teológiai keretbe helyezi:

Bán cselekedetét az én kezem írja,
Mellyet Isten lölke elmémbe befujja” (XIV. 1: 3–4)

Vagyis művének szentírási státust tulajdonít, s önmagát a Szentlélek sugallatától vezetett próféták pozíciójába helyezi. Ezzel tulajdonképpen a *Gerusalemme conquistata* szerzői pozíciójába helyezkedik, amely szerzői pozíció meg is kettőződik. Amint ott Goffredo közvetlen kinyilatkoztatást kap a történendő eseményekről, úgy itt a szigeti hős is a meghajló feszületről hozzá szóló Krisztustól tudja meg: „Martyrumságot fogsz pogántul szenvedni, / Mert az én nevemért fogsz bátran meghalni...” (*Szigeti veszedelem*, II. 83: 1–2): a főhősök tetteinek megörökítői, a költők maguk pedig főhő-

⁹⁷ Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*. S. a. r. Kulcsár Péter, ford. Borzsák István. Budapest, 1982, 275–276. Az 1587-es wittenbergi ún. „Zrínyi-alumból” a szerkesztő, Forgách Imre ki is húzta ezt a dehonesztáló részt, és a kapitány hősiességének dicséretét illesztette a helyére. Lásd Szabó András, Bevezetés. In: Uő (kiad.), *De Sigetho Hungariae propugnaculo / Zrínyi-album*. Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15.) Budapest, 1987, 13–14. (Vö. Petneházi Gábor, Kovácsóczy Farkas feljegyzései (1563–1567) és a magyarországi kortörténet-írás a 16. század derekán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014) 314–315.) A Zrínyi-album ilyen módon átírt Forgách-fejezetét Fodróczy Péter együtt adta ki, a költő Zrínyi Miklósnak ajánlva, Karnarutic horvát nyelvű kiséposzával: *Vazetje Szigheta grada szlosheno po Barni Karnarutichiu Zadraniu, ponovljeno po Petru Fodrociju*. S. I., 1661 [?]. (A sokáig lappangó könyvritkaság egyetlen példányát nemrégén restaurálták a zágrábi Akadémiai Könyvtárban (jelzete: R–660).

⁹⁸ A magyar példák közismertek; Cserenkőről lásd Josip Kekez, *Sigetska bitka u usmenoj književnosti u usmena književnost u sigetskoj epopeji od Karnarutica do Vitezovića*. In: Nikica Kolumbić (ur.), *Sigetska epopeja od Karnarutica do Vitezovića (1584–1684)*. Zadar, 1986, 67–83.

⁹⁹ Lásd Laczházi Gyula, „Mellyet Isten lölke elmémbe befujja”. Az isteni inspiráció Zrínyi *Szigeti veszedelmében*. *Irodalomtörténet* 37 (87): 4 (2006) 565–576.

seikhez hasonlóan, a *spiritus sanctus* sugallatára (és az Istenszülő szűz segítségével) írhatnak csak „úgy mint volt”. „Adj pennámnak erőt, úgy írhaszak, mint volt”, fohászkodik Zrínyi az invokációban, s az erő és a pontos, plasztikus ábrázolás („mint volt”) összekapcsolása a tassói ’energia-eviden’ terminuspárt képezi le. Ennek következtében hőse fizikai és jellemereje („nagy szívű”, „magnanimus” volta) mintegy átszármazik őrá magára is; a költő Zrínyi és a várkapitány feladata párhuzamos: a költő az ő heroikus tetteinek plasztikus ábrázolásával kortársait akarja meggyőzni a pogány elleni önfeláldozó harc szükségességéről, míg az ő maga saját katonáit győzi meg az örömmel vállalt vértanúság elkerülhetetlenségéről.

A narratív trükk, a kettőzés következtében a szerzői szólamok bonyolult fonódnak egymásba. Olvasói elé a költő Zrínyi dédapja jellemfejlődését állítja, aki megsza- badul a szenvedélyektől, elfogadja az isteni döntést, s a lassan szenvedélyei hatalma alá kerülő ellenféllel, Szulimánnal szemben ő éppenséggel „Nem irtózik semmit, hanem ép elméjét / Pogánynak veszélyére tartja s nagy szívét” (XII. 31: 3-4). Az „ép elme” (*recta ratio*) és „nagy szív” (*magnanimitas*) sztoikus kategóriák: a szigeti Zrínyi szenvedélymentessége a heroikus sztoicizmus evidens (enargikusan bemutatott) példája. Zrínyi állandó jelzője a „rettenetes” és a „szörnyű” – ám ez nem saját, hanem ellenségei lelki állapotára vonatkozik. Maga sosem haragos, a döntő pillanatokban is legfeljebb „felöltözi” a kegyetlenséget (XV. 64: 4). A védősereg tagjai viszont vitéz katonák ugyan, de nem emberfeletti hősök. Vezérük teszi azzá őket, aki a sorsot felismervén, felismerteti azt a várvédők seregével is. Az eposz halálpedagógiájának narratológiai paradoxona az, hogy a szigeti Zrínyi szintén „evidens” eljárása homlokegyenest ellenkezik a költőével: a mártírsors utáni vágyakozást a szigeti hős nem a szenvedélyek eltávolztatásával éri el, hanem éppenhogy felkeltésükkel. Legkiemelkedőbb példái ennek beszédei (a költő szempontjából: az *orationes fictae*, az igazság kutatásának kognitív funkcióját hordozó fiktív szónoklatok), amelyek célja első rendben a harag felkeltése katonáiban. Sikerrel is jár. Az V. énekben elmondott beszéde nyomán például „nagy zöndülés esék ő közikbe, / Mert fölforr az haragos vér mindenikbe, / Kivánja mindenik: ellenség vérébe / Hamar kezét fössthesse, és az szívébe” (V. 38). S ha ez a szenvedély felkelt, csak ébren kell tartani – a szigeti Zrínyi módszere nem annyira a verbális meggyőzés, a didaxis, mint inkább az élő példa felmutatása. Az enargikus ábrázolás egyik csúcspéldája, ahol a két szólam összeér, a X. ének nagy ostromjelenetében:

Mint vizi óriás, bán gázol az vérben;
Henterög sok török az maga sebében;
[...]
Láttad-é az halált az falon leirva,
Mely rettenetesül kaszáját hordozza?
Bán oly rettenetös az török táborban,
Mint kasza előtt fű, hull török halomban” (X. 98: 1-2; 103).

Nem csoda, hogy a parancsnok kirohanás előtti utolsó rövid szónoklatának hatása felerősítve tükrözi az esketési beszéd hatását:

Igy monda nagy Zrini, s az egész vitézek
Örömmel mondásához valának készek.
[...]
Hangas zöndülés lén az vitézek között,
Mint mikor kemény szél megfuja az erdőt;
Mindenik csak alig várja azt az üdőt,
Az mikor Istenhez bocsáthassa lelkét.” (XV. 9: 1-2; 10.)

Az enargikus elbeszélésmód mellett Zrínyi másik eljárása szintén a tassói útmutatást követi: a *Szigeti veszedelem* cselekményének mozgatói azok a csodás elemek, amelyeket a *Conquistata* költője saját művének magyarázatában az „igazság felfokozásának” nevezett, és a fikció valóságábrázoló potenciálját szemléltette velük. Maga a meghajló feszület motívuma is ilyen elem, amelynek azonban különös módon ismét csak van „történeti alapja”. A jelenet lényegében rejtett anakronizmus, hiszen a költő a szigetvári Zrínyire viszi át (vetíti vissza) a kereszt csodáját, amelyhez II. Ferdinánd fohászkodott, mikor a lázadó cseh csapatok már Bécsset fenyegették, s amelyről – a jezsuita legendárium szerint – Krisztus maga szólt az uralkodóhoz, reménységet öntvén a szívébe. (A Zrínyi korában is kultusszal övezett keresztet ezután a pozsonyi vár királyi lakosztályában őrizték.)¹⁰⁰

Lássunk végezetül egy rejtett, de a kor magyar történeti irodalmát ismerők számára mégis viszonylag könnyen megnyíló anakronizmust. A siklósi győzelem után ünneplő katonák vigadozását Zrínyi Brne Karnarutić szigeti ostromot feldolgozó kiseposza, a *Vazetje Sigeta grada* (1584) alapján örökíti meg. Tegyük egymás mellé a két részletet.

<i>Vazetje Sigeta grada</i> , II. 536–545.	<i>Szigeti veszedelem</i> , IV. 37–39.
Stoli načiniše, vina svakojaka U kupe nališe i lahka i jaka. K večeri idoše drug druga štujući, Svi kino dojdoše dvorno blagjući. Zdravice pijahu u zdravje cesara, Vino prolivahu u pogibil cara. Bugarkinje pojeć oprovde začinju U čingrije zvoneć, niki se napinju Trublje trubeć vele, a niki pripiva Napojke vesele, kad im vino liva. ¹⁰¹	Azonban nagy asztalok megvettetének, Zrini gróffal vitézek ott leülének, Vitéz olaj-béget is abbul böcsüllének: Zrini vitézeket mint jó szüvel tartja, Kire köszön jó bort aranyas kupába, Dicsérvén, viselte hogy jól magát harcban; Kit szóval apolgat megajándékozván. De mihent jó bor fejeket melegété, Kiki gondolatját mindent félre tévé, Némely horvát davorit nagy torkkal kezdé, Némely hajdu táncot fegyverrel szökdöse.

¹⁰⁰ A jelenet megörökítve a Zrínyi által bizonyosan ismert (a *Szigeti veszedelem* írásának idején már Ráttkay György horvát fordításában – *Kriposti Ferdinanda II. rimzkoga csezara*, Bécs, 1640 – is olvasható) műben: Gulielmus Lamormaini, *Ferdinandi II. Romanorum imperatoris virtutes*. Viennae, 1638, 9–11. A korábbi szakirodalmat is összefoglalva a motívumot értelmezi: Szörényi László: „*Ferdinánd feszülete*”. *Új lehetőség Zrínyi beszélő feszületének forrásaiboz*. (Kézirat, 2017, szerkesztés alatt a Péter Katalin születésnapjára készülő Festschriftben. Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsájtotta.)

¹⁰¹ Brne Karnarutić, *Vazetje Sigeta grada*. In: Ferenac Črno, Podsjeđanje i osvojenje Sigeta i popratni tekstovi. Ur. Milan Ratković. (Serija reprint izdanja Liber Croaticus.) Zagreb, 1971, 59–60.

Majdnem ugyanaz, egy apróság mégis különbözik. A hősi éneket horvát környezetbe helyező zadari költőnél a vidám katonák esznek, isznak, énekelnek és zenélnek. (Az tán megint isznak.) Zrínyinél viszont esznek, isznak (majd megint isznak), énekelnek és *táncolnak*. Honnan a fegyveres tánc? Nos, majd' kilencven évvel korábban, 1479 őszéről, a kenyérmezei ütközet híres ünnepléséből!¹⁰² Mielőtt Kinizsi Pál a foga közé kapná a török hullát, s úgy járna győzelmi táncot, ezt olvassuk Bonfininél:

Coena non sine militari cantu transacta, incomposito extemporalique carmine ducum procerumque laudes concinuerunt, mox incalcescente Baccho, militarem pyrrichiam saltarunt. Cum adhuc armati martiales choreas agerent, elatis in numerum clamoribus cuncta complebant.¹⁰³

A behelyettesítést mozgó szándék nyilvánvaló: Zrínyinek, Karnaruticától eltérően, nem tisztán szláv (horvát), hanem hangsúlyozottan magyar és horvát közös ünneplésre volt szüksége. Ezt pedig Kenyérmező Szigetvárra költöztetésével érte el: ha úgy tetszik, ideológiai okokból járatott hajdútáncot a leendő várvédők kétnyelvű-két kultúrájú seregével. A tudatos anakronizmus célja a már említett enargikus ábrázolás megvalósítása. Az enargeia az eddigi példákban is a narráció szintjén valósult meg, mint a mélyebb igazság, a hitelesebb ábrázolás fikcióval történő elérése; ez utóbbi eset annyiban speciális, hogy az olvasók egy meghatározott rétegét is bevonja a jelentéssalkodás játékába: a felszínes olvasók tisztán epikus fikcióként fogadják be a mulatozásjelenetet, a képzeteknek viszont éppen az okoz élvezetet, attól válik a szemükben még „enargikusabbá” a jelent, hogy felismerik a fikcióban a valóságmagot.

Példáim harmadik csoportját tulajdonképpen egyetlen, s Tasso hatását immár csupán közvetetten mutató epizód alkotja; azonban ez az eposz egészének értelmezésére kihat: Szulejmán halálának leírása (XV. 97–99).

Szulejmán jó lóra ülni igen siet,
De bán gyorsasága már régen ott termett,
Tíz ottan levág császár segítségét,
Igy császárnak osztán Zríni szólni kezdett:
„Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségnek eljűtt órája;
Isten bűneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök kárhózzatra.”
Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá;
Átkozódván lelkét császár kiinditá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá.

¹⁰² A legteljesebb, a források teljes körével számoló tanulmány: Fodor Pál – Szakály Ferenc, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*. In: Fodor Pál, *Szulejmán szultántól Jókai Morig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések.) Budapest, 2014, 338–383.

¹⁰³ Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades* (dec. III., lib. 6), 616. „A vacsora vitézi ének kíséretében folyt, a vezérek és a daliák dicsőségét szabálytalan, rögtönzött versben énekeltek meg; később, hogy Bacchus nekitüzesedett, haditáncot jártak. Miközben még fegyveresen ropták a harci táncot, a tömeg messzehangzó ordibálása mindent betöltött...” Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995, 848.

Az epizód a záróének csúcspontja, s Zrínyi – korábban már megfigyelt eljárásával – magában a jelenet szerkesztésében világosan utal annak fiktív jellegére: jóllehet a szultán „messzi dombról nézi ü kijövetelét” (XV, 61: 1), a távolság csak arra szolgál, hogy míg odaér, Zrínyinek legyen alkalma megölni Delimánt és még néhány száz törököt (mint tudjuk, ló nélkül indul, „lassan ballag az külső kapuból”, XV, 57: 4). Ugyanez a távolság visszafelé már egy szempillantásig sem lehet akadály, a vezér szinte átugorja a kilométereket, mikor a szultán levágása után visszatér övéihez, s beáll a csoportképbe, a csendes eksztázisban ujjongó katonák közé:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden.
Az mely helyen állnak, ugyanazon helyben
Bocsátják lelküket Isten eleiben. (XV, 105)

Kérdés, hogy ha ilyen világosan jelzi a fabulát, akkor miért magyarázza mégis hosszan (főként a lakonikus előszó terjedelméhez képest hosszan) Zrínyi ezt a jelenetet – jelesül azt, hogy miért is tulajdonította „Zrini Miklós kezének [...] szultán Szulimán halálát”? Hiszen Homérosznak sem kellett krónikákkal igazolnia, hogy Akhilleusz valóban megölte Hektórt.

A Tasso poétikai írásai alkotta kontextus ismeretében az ellentmondás oka immár világosabban látszik. Zrínyi tudta, hogy ebben az esetben kevés és félrevezető a szultán halálának tényét mint „végkimenetelt” (*ultima fine*) megjelölni („akarmint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos”), amely *előtt* fiktív események is lejátszódhattak – tekintettel arra, hogy a közvélemény, a történeti köztudat a halál mikéntjét is beleértette a „végkimenetelbe”. A „notizia del mondo” (az összes ismert történeti forrás egybehangzó állítása) szerint pedig Szulejmánt nem ölhetette meg személyesen Zrínyi Miklós. Ezért hivatkozik tehát Zrínyi az előszóban a krónikákra (horvatra és olaszra), valamint a török szájhagyományra. Ám a konkrét szigetvári eseménysort tekintve ez valótlan állítás. Itt ugyanis nem a siklói esetről van szó, ahol legalább egy (igaz, Zrínyihez gyanúsán közel álló) forrás, a Pethő-krónika alátámasztotta a szigeti kapitány személyes jelenlétét az ütközetben. A *Syrena*-előszóban emlegetett krónikák viszont nem a szigetvári ostrom, hanem az első rigómezei csata végkimeneteléről, nem Szulejmán szultán, hanem I. Murád haláláról szóltak. Tudatos anakronizmusról van tehát szó, hasonlóról, mint amit Kenyérmező és Szigetvár közelítésénél tanulmányozhattunk. Ám attól két lényeges szempontból mégis különbözik ez a szerkesztői eljárás. Egyfelől: Tasso maga, mint láttuk, éppen a cselekmény történetileg dokumentált, hangsúlyos pontjain (a kezdetnél és főként a végnél) nem tanácsolja a fikció (csodás, félcsozás vagy anakronisztikus elem) alkalmazását. A siklói csata utáni mulatozás mellékes epizód, belesimul a főcselekménybe – az ostrom végkifejleténél viszont szokatlan az ilyen merész (ráadásul rejtett) anakronizmus alkalmazása. Másfelől: ha Zrínyi a Tasso által is megengedett anakronizmus alakzatát használná, akkor éppen hogy tartózkodnia kellene a történeti (áltörténeti) argumentációtól; az epikus köztudalomra kellene hagyatkoznia, amelynek alapján az olvasók „megismerhetnék” a kontextusok tudatos egymásba csúsztatását. Ez a Siklós utáni mulatozásnál meg is valósul: egy magyar nyelvű, a művelt magyar közönséghez forduló eposzban az olvasók nagyobb része krónikákra való utalás vagy egyéb magyarázat nélkül is felismerhette a Bonfini-inzertet. A Murád szultán meggyilkolására célzó anakroniz-

must azonban ugyanezen magyar olvasók többsége nem azonosíthatta; a délszláv epikai hagyomány széles körű ismerete többségében olyan olvasókról volt feltételezhető, akik nem értettek magyarul.

Tekintsünk most el attól, milyen értő közönségre gondolhatott (vágyott, még megteremtendő virtuális olvasói kör számára szólt az üzenet, amelynek a szűkebb régió, Zrínyi közvetlen környezete, a kétnyelvű magyar–horvát arisztokrácia legfeljebb előképét alkothatta). Figyeljünk inkább a szándékra a rigómezei eseménysor asszociálása a szigetvári ostrom végével nyilvánvaló és erős értelmező mozzanatot tartalmaz. Zrínyi Miklós kirohanása (kiballagása), Szulejmán személyes megölése allegorikus funkciót kap: a térség történeti tudatában rendkívüli erővel beíródott rigómezei mítosz allegóriájává teszi Zrínyi hőstettét, beillesztve azt az oszmánok elleni harc kelet-európai nagyelbeszélésébe. E nagyelbeszélés pedig a „magános való dolognál” (Szulejmán hasmenéses halálánál és Zrínyi lelövésénél a vár kapujában) éppen azért fejez ki magasabb rendű igazságot, mert a történelem esetlegeségeivel szemben annak általános irányára, törvényszerűségére (az „országos dolog historia-folyására”) mutat. Ez a magasabb rendű igazság messze túlnő a *Szigeti veszedelem* kapcsán oly sokat hangoztatott politikai üzeneten (a nemzetnek – pontosabban a nemzeteknek, a horvátnak és a magyarnak – a szigeti várvédők erkölcsi szilárdságához, hitük erejéhez kell felemelkednie, félretéve a vallási és etnikai ellentéteket, ha sikeresen akar a török ellen harcolni). A tézis (a régebbi szakirodalom kedvelt kifejezésével: alapeszme), amit a tassói poétika továbbfejlesztésével támaszt alá Zrínyi, egyszerre politikai és teológiai, amelyet a döntő ostrom előtt az alvilágból megidézett Hazret Ali (Mohamed próféta veje) mond ki:

Szigetben nem laknak olyan körösztyének,
Kiknek árthassanak Alkorán-levelek.
Sem az pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.
Ezek már más üdők és más emberek,
Látom az Istennél igen kedvesebbek,
Hogysem előbb, kik voltak egyenetlenek... (XIV. 62; 64: 1-3.)

A két vallás közötti küzdelmet már eddigi tiszta életükkel megnyerték Sziget keresztény védői; Zrínyinek és katonáinak ugyan meg kell halniuk, de áldozatuk *ténylegesen* megváltoztatja a történelem menetét, megelőlegezi a világtörténelmi horderejű változásokat – a korábban a magyar népet bűneiért büntető Isten szándéka megfordul. Ennek a kollektív önáldozatnak az előképe Lázár fejedelem és vitézeinek áldozata és kollektív apoteózis (a Rigómezőn elesett hősök a pravoszláv liturgia szentként tisztelt alakjai).¹⁰⁴

A következtetést – az eddig használt terminológiánál maradván – tehát a következőképpen formulázhatnánk. A siklósi történet, vagy Tacitus lovai a török táborban: az *enargikus anakronizmus* példái – Kenyérmező és Szigetvár, valamint Rigómező és

¹⁰⁴ Alapvető irodalom: Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst. Ogled iz književne arheologije*. (Biblioteka XX vek.) Beograd, 2007⁽⁴⁾. Magyar szempontból: Dávid András, A délszláv rigómezei énekhagyomány magyar vonatkozásairól. *Hungarológiai közlemények* 21 (1990) 539–548.

Szigetvár egymásra vetítése viszont az *allegorikus anakronizmus* esetei. Az utóbbi már közvetve is nehezen magyarázható Tassóból – Zrínyit feltehetőleg nem is poétikai, hanem történeti olvasmányai vezették rá az újításra.

História és teológia – a Malvezzi-hatás

Az arisztotelészi szabályrendszer merev értelmezését, a história és a költészet dogmatikus elkülönítését érő kritikák nemcsak a poétika reguláit oldották, hanem a történetírást is közelítették a költészethez. A *Syrena*-kötettel azonos évben, 1651-ben Rómában jelent meg a kor egyik legnagyobb európai történetírójának, Virgilio Malvezzinak a spanyol Habsburgok történetét tárgyaló munkája, amelynek bevezetése már régen felkeltette a korszak kutatóinak figyelmét.¹⁰⁵ Malvezzi célzásai egyértelműen az arisztotelészi imitációelv, illetve a história és a poézis elválasztása ellenében pozicionálják a magasabb történeti igazságot kereső historikus munkáját:

„Talán nem is azok a dolgok az igazak, vagy legalább valószínűek, amelyek megtörténtek, hanem azok, amelyeknek meg kellett volna történniük. Ennek jegyében járt el a múltban minden nevesebb történetíró. Az embernek nem szabad elhanyagolnia azt, aminek meg kellett volna történnie, arra való törekvésében, hogy csak azt ismerje meg, ami valójában történt.”¹⁰⁶

Malvezzi különlegessége abban áll, hogy fokozatosan elszakadt a történelem exemplaritásának hagyományos humanista téziséstől, elvetette Machiavelli örökségét, aki szerint a változatlan emberi természet és a ciklikusan ismétlődő helyzetek elegendő példát halmaztak fel ahhoz, hogy azok analíziséből általános politikai törvényszerűségek legyenek leszűrhetők.¹⁰⁷ A világot változásban, az embert érzelmeinek kiszolgáltatva látja sodródni a folytonos metamorfózis árával. A gondviselés szándékairól csak homályos fogalmaink vannak; de még ha tisztán ismernénk is őket, akkor sem segítene szilárd történeti törvényszerűségeket megállapítani. Isten csak a mi képzeleteink szerint lát mindent előre, valójában nincs benne idődimenzió: ő az idők teljessége. Következésképpen: a történelem sajátosan emberi létállapot, a bűnbeesés következménye. A történelem, az ember időbeli világa is alávettett üdvtervnek, ám azt csak homályosan, az árnyakon átsejlő fényt kémlelve látjuk. A politi-

¹⁰⁵ Első avatott értelmezője: Ezio Raimondi, *Polemica intorno alla prosa barocca*. In: Uő, *Letteratura barocca. Studi sul Seicento italiano*. Firenze, 1961, 175–248, itt: 233–246. Alapvető még: Silvia Bulletta, *Virgilio Malvezzi e la storiografia classica*. Milano, 1995; Eleonora Belligni, *Lo scacco della prudenza. Precettistica ed esperienza storica in Virgilio Malvezzi*. Firenze, 1999. Lásd még a szerkesztő bibliográfiájegyzetét: Virgilio Malvezzi, *Davide perseguitato*. A cura di Denise Aricò. (Omikron, 55.) Roma, 1997, 21–24.

¹⁰⁶ „Non sono quelle che si fecero, forse sono quelle che si dovevano fare, se non le vere, le verisimili. Così usarono ne' tempi passati gl'historici di maggior grido. Non ha l'huomo da negligere quello, che haveva ad essere per voler solo sapere quello, ch'è stato.” Virgilio Malvezzi, *Lettore*. In: Uő, *Introduzione al racconto de' principali successi accaduti sotto il comando del potentissimo re Filippo Quarto*. Roma, 1651, szltan.

¹⁰⁷ Malvezzi fejlődésében fokozatosan jutott erre a következtetésre – ez az az ív, amely fiatalkori Tacitus-kommentárjától (*Discorsi sopra Cornelio Tacito*, 1622) elvezet későbbi érett műveiig (*Il Davide perseguitato*, 1633; *Ritratto del privato politico cristiano*, 1635). Lásd Maria Luisa Doglio, *L'idea perfetta* del ministro. In: Virgilio Malvezzi, *Il ritratto del privato politico cristiano*. A cura di Maria Luisa Doglio. Palermo, 1993, 9–24; valamint Denise Aricò, *Introduzione*. In: Malvezzi, *Davide perseguitato*, 7–20.

kai okosság „abban állna, hogy helyesen kapcsoljuk össze a jelen dolgait a jövővel és a múlttal – ám a múltról és a jelenről keveset tudunk, a jövőről pedig semmit”.¹⁰⁸ Nem véletlen, hogy a világirodalom nagy pesszimistái kedvelték a bolognai márkít: Baltasar Gracián „a legmélyebb és legszellemesebb írók” közé sorolta, Romulus-élet-rajzát Quevedo fordította spanyolra, hatása egészen Miltonig terjed.¹⁰⁹

Malvezzi pesszimizmusa azonban nem teljes és nem is kizárólagos: a történelem nem csodafegyver, de tanulmányozása mégis megvédelmezi az embert a legdurvább tévedésektől; a régiek példái mechanikusan nem követhetők soha, de ismeretük és elemzésük fejleszti az ítélőképességet.¹¹⁰ Nem véletlen, hogy a história tanulmányozásából szerzett politikai tudást és cselekvést esztétikai kategóriákban, az imitáció-ely bírálatként fogalmazza meg. A szobrász célja például a minták követésével „a jó stílus kialakítása, mert a pusztá másolás nem hoz dicsőséget, csak az, ha a stílusukra építve változtatunk rajtuk; hasonló módon, a történelem tanulmányozása nem másra szolgál a politikusoknak, mint hogy jó ítélőképességre tegyenek szert; nem kell mindenben ragaszkodniuk a példákhoz, hanem aszerint az ítélet szerint kell eljárniuk, amelyet a példák tanulmányozása során alakítottak ki”.¹¹¹ Imént idézett művében, a spanyol történethez készült bevezetőben, a történetírás új útjait keresve a festőkkel való hasonlóságra hívja fel a figyelmet – barátja, Caravaggio munkáira hivatkozik, mint aki a mechanikus szabálykövetés helyett a festés erejével múlta felül a régi-eket. S miért is ne tehetne hasonlóképpen egy történetíró? „Aki önként aláveti magát az utánzásnak, az saját kora ellensége.”¹¹²

Zrínyi Miklós az 1651-ben megjelent *Introduttionét* természetesen nem használhatta az eposz írása idején. Később sincs nyoma könyvtárában. Ám Virgilio Malvezzi – a költő Giambattista Marino mellett – könyvtárának egyik legmagasabban reprezentált szerzője; korábbi műveit rendre beszerezte, s a szó szoros értelmében telejegyzetelte őket.¹¹³ Malvezzi nemcsak a *Vitéz hadnagy* legfontosabb forrása, hanem Zrínyi történet szemléletének legnagyobb hatású alakítója is.¹¹⁴ Ennek érzékeltetésére elég e történet szemlélet sarokpontjának, a gondviselés be nem avatkozásának (ritka beavatkozásának), Malvezzitől származó eredetére utalni.

¹⁰⁸ „Non ha Iddio prescienza, perché in lui non si dà futuro. Non ha l'uomo prudenza, perché ei non lo conosce. [...] la prudenza politica ... è una buona connessione delle cose presenti colle future e colle passate; ma del passato non e del presente si sa poco, e dell'avvenire non si sa niente.” Malvezzi, *Davide perseguitato*, 63.

¹⁰⁹ Raimondi, Polemica, 183–184. Milton jegyzetei a *Discorsiból*: Thomas O. Mabbott –John Milton French (eds.), *The Works of John Milton*, vol. XVIII. New York, 1938, 493–500.

¹¹⁰ A Malvezzi Tacitus-kommentárjait bevezető kisesszé alapgondolatáról van szó (A'lettori. Che i giovani sono buoni scrittori di politica, e per qual cagione Cornelio Tacito sia di tanto gusto a chi lo legge. In: Malvezzi, *Discorsi*, sztlan). Vö. Zrínyi, *Vitéz hadnagy* (1. disc., 49. cent.). In: Zrínyi Miklós, *Költői művek*, 437, 584–585.

¹¹¹ „... per fare con quelle [statue imitate] una buona maniera, non apportando lode il copiare istesse, ma si bene il formarne variate colla maniera fatta sopra di quelle; così l'istorie non servono a politici se non per fare un buon giudizio, non dovendo essi operare conforme agli esempi, ma si bene con quel giudizio che hanno formato sopra la lezione degli esempi”. Malvezzi, *Ritratto*, 116.

¹¹² „Chi volontariamente si soggetta all'imitazione, è inimico del suo secolo.” Malvezzi, *Introduttione*, sztlan.

¹¹³ Megvolt könyvtárában a *Discorsi* (*A Bibliotheca Zriniana*, 199 [163. sz.]), a *Davide perseguitato* (uo., 366 [485/a] sz., valamint a két római királyéletrajz, a *Romulo* és a *Tarquinio Superbo* (uo., 366 [385/b-c sz.]); a *Discorsikhoz* készítette jegyzetei: uo., 199–210.

Malvezzi, <i>Davide perseguitato</i>	Zrínyi, <i>Vitéz hadnagy</i> , 6. disc.
„Se egli [Iddio] ponesse sempre mano a' miracoli, si crederebbe che avesse avuta poca providenza nella creazione delle cause seconde, e se mai vi ricorresse, non si conoscerebbe forse onnipotente. Dove Iddio fa miracoli, ve n'è per ordinario gran bisogno, e dove n'è gran bisogno, ivi è poca fede. Quando non viene conosciuto per le immagini che ha create, allora fa di mestieri che si lasci veder egli stesso nelle opere della onnipotenza.” ¹¹⁵	„... az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; és tovább, valamint hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: úgy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint.” ¹¹⁶

A példa világosan mutatja: Zrínyi nemcsak mélyen értette a bolognai író gondolatait, hanem tudatosan válaszotta Malvezzi moralizáló, sőt, teologizáló, a nyelv valóságalkotó szerepét középpontba helyező szemléletét a korszak historiográfia-elméletének gazdag palettáján.¹¹⁷

Az írásmód erejének hangsúlyozása, a történetírás és a stílus összefüggéseinek hangsúlyozása, a múlt eseményeinek egyszerű regisztrációja („imitáció”) helyett a dinamikus kapcsolatba lépés a múlttal, az azonosulás annak szereplőivel, mindent összevéve: a történetírás költői megismerésének előtérbe állítása – ez adta a szellemi ösztönzést, amely segítette Zrínyit a *Szigeti veszedelem* koncepciójának megalkotásában, Tasso poétikájának továbbgondolásában, a történelem lírai „elsajátításában”, az azonosulásban „atyjával” (dédapjával), és e dédapa beléptetésében a pogány elleni harc szentként tisztelt mártírjainak sorába. Feltehetően Malvezzi-olvasmányai játsszák a legnagyobb szerepet történet szemlélete két pillérének kialakításában. Egyrészt: a múlt megismerése, értelmének, jelentésének megragadása mindig egyéni erőfeszítés eredménye, szubjektív, lírai gesztus. Másfelől: ugyanezen a szubjektív módon lépünk (léphetünk) kapcsolatba Istennel, s próbáljuk letapogtani a gondviselés szinte felderíthetetlen szándékait. A történelem tanulmányozása végső elemzésben teológiai stúdium – nem véletlenül, s nem is esetleges metaforával nevezi Zrínyi Bonfini és Istvánffy históriáit a magyar történelem szent könyveinek, Ó- és Újszövetségének.¹¹⁸

¹¹⁴ E jelentőség fel nem ismerésének számos, itt nem részletezendő oka volt (elsősorban Malvezzi kötődése a Habsburgokhoz); mindazonáltal hatásának filológiai dokumentációja megtörtént, még ha a munka folytatandó is. Lásd Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*. III, Budapest, 1900, 195–199. Klaniczay Tibor, Zrínyi Miklós. Budapest, 1964⁽²⁾, 381–383, 393–411, 429–430. Uő, Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában. In: Uő, *Pallas magyar ivadéka*. Budapest, 1985, 188–189.

¹¹⁵ Ha ő [Isten] mindig csodákhoz folyamodna, még azt lehetne hinni, kevés gondossággal járt el a másodlagos okok megteremtésekor; s ha mégis azokhoz folyamodna, talán el sem hinnék róla, hogy mindenható. Ahol Isten csodát tesz, ott általában nagy szükség van rá, ahol pedig nagy a szükség, ott kevés a hit. Csak akkor szükséges, hogy mindenható tetteiben megmutassa magát, ha nem ismerik fel teremtményeiben.” Malvezzi, *Davide perseguitato*, 39.

¹¹⁶ Zrínyi, *Költői művek*, 459–460.

¹¹⁷ Mindennél beszédesebb tény, hogy Malvezzi legfőbb ellenfele, a jezsuita Agostino Mascardi, mindössze egy fontos gyűjteményes kötetével szerepel könyvtárának állományában (*Prose vulgari*. Venetia, 1630; vö. *A Bibliotheca Zriniana*, 404 [587. sz.]), s nagy történetelméleti összegzését (*Dell'arte historica trattati cinque*. Roma, 1636) nem szerezte be. Mascardi és Malvezzi viszonyáról lásd Eraldo Bellini, *Agostino Mascardi tra 'ars poetica' e 'ars historica'*. Milano, 2002, 131–147, 198–227.

¹¹⁸ „Bonfinius noster antiqui testamenti scriptor [...] novi testamenti praeclarissimus veridicusque Istanffy” – Zrínyi Miklós levele Ruchich Jánosnak [1658]. In: Zrínyi Miklós, *Levelek*. Kiad. Csapodi Csaba. (Zrínyi Miklós *Összes művei*, 2.) Budapest, 1958, 523 [258. sz. lev.].

Érdemes azonban megjegyezni: nem ez az egyetlen viszonyulási mód a múlt költői reprezentációjához a korban (és azóta sem). Zrínyi líraiságával és heroizmusával szemben mindig ott áll a realista és ironikus Gyöngyösi István. A *Porábul megéledett Főnix* olvasójához forduló kísérőiratában a *Syrena*-bevezetőhöz hasonló terminológiával összegzi szándékait:

„[...] a poesist is követtem ezen verses historiáskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal [...] inkább tesztem azt az említett dolgokkal megszínlenem.”¹¹⁹

Gyöngyösi költészettelfogása, a terminusok egyezése ellenére, diametrális ellentétet Zrínyiéén. Jezsuita tanárai már közhelyként közvetítették hozzá a Tasso idején még friss felismeréseket, a história ('cselekmény') megkülönböztetését a valóságtól („az abban lévő dolgoknak valósága”).¹²⁰ Ennél azonban lényegesebb, hogy Gyöngyösi – a Scaliger nyomán járó poétikafelfogást követve – a költészet anyagának a nyelvet tekinti, a „leleményes toldalékok” tárházát, s a tassói enargeiát száműzi a narrációból az *ornatus*ba.¹²¹ Aki poétizálja a politikát, aki a történelemmel játszik és a heroizmus-sal ironizál, annak – akárcsak Scaligernek – szilárd előfeltevése, hogy a múlt: volt, a valóság maga az igazság, s azt lehet is biztosan ismerni. A kérdés csak az, miként alakítsuk, hogyan „színleljük meg”, hogy nagyobb élvezetet okozzon. Ám a „históriában lévő dolgok valósága” minden megszínlelés nélkül is „végben mehetett volna”.

Zrínyi (és példaképei, Tasso és Malvezzi) számára ez egyre nehezebben tartható humanista előfeltevés volt.¹²² Zrínyi tudta, hogy a múlt nem annyira *volt*, mint inkább *van*; biztosat tudni viszont alig lehet róla. Tudta, hogy megközelíteni küzdelem, ám ezen a tájon élet-halál tétje van annak, hogy a fabuláinkkal igazat mondunk-e róla. Biztos történeti tudás nincs – csak a Szentlélek segíthet benne, csak ő adhat „erőt”, hogy úgy írassunk, „mint volt”. A *Szigeti veszedelem*, minden tradicionalizmusa és tudatos archaizálása ellenére, a történelem modern tanulmányozásának egyik első példája a magyar irodalomban.

¹¹⁹ Gyöngyösi István, Az Olvasóhoz. In: Uő, *Porábul megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*. S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 10.) Budapest, 1999, 199–200.

¹²⁰ Gyöngyösi István, eltérően az eddigi köztudattól, nem protestánsnak, hanem katolikusnak születt, tanulmányait a nagyszombati jezsuitáknál végezte, ahol iskolatársa volt többek közt Esterházy Pál is: Tusor Péter, A gömöri prókátor és az ungi fiskális. Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában? *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) 85–98, itt: 97. Az ő 'cselekmény' jelentésű história-fogalmáról pedig nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy eredete „a nagyszombati iskolaévekben elsajátított institutiones poetiae elbeszélő költészetre vonatkozó előírásaiban kereshető”. Knapp Éva – Tüskés Gábor, Esterházy Pál Egy csudálatos énekének keletkezéséhez és poétikájához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) 73.

¹²¹ A sarkított tételek kiegyensúlyozott, adatgazdag kifejtését lásd Bartók István, História és poézis. Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005) 243–258. Bartók István tanulmánya új paradigmát teremt a Gyöngyösi-kutatásban azzal, hogy a hüpótüposzisz (enargeia) értelmezésében, használatában a hangsúlyt a korábbi szakirodalommal szemben, az invencióról az elocutóra helyezi.

¹²² Paola Zito, „Poesis addit ficta veris”. Le postille di Tasso allo Scaligero. In: François Bruzzo – Federica Fanizza (a cura di), *Giulio Cesare Scfigero e Nicolò d'Arco. La cultura umanistica nelle terre del Sommolago tra XV e XVI secolo*. Trento, 1999, 179–184.